

Аджиланы Солтан

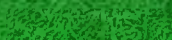
ДЖЮРЕКНИ АУАЗЫ

(Назмун, джырла,
таурухла)

1974

Б. 100000

Аджиланы Солтан

Джюрекни ауазы

(Назмула, джырла, таурухла)

Черкесск, 2003

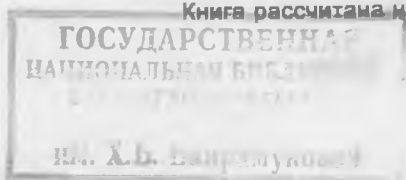

“Голос сердца” – первая книга Аджиева Солтана Хасановича. Она состоит из двух частей – поэзии и прозы.

В первую часть вошли стихи, написанные автором в разные годы. По тематике и по философскому осмыслению жизни и явлений они не схожи между собой. Но всех их объединяет любовь к горному краю и к людям, идея верности в человеческих отношениях и долгу перед будущими поколениями.

Вторая часть состоит из народных сказок, которые автор записывал у старожиллов карачаевских аулов. Они представляют особый интерес для читателей, как варианты опубликованных раньше и еще не опубликованных сказок.

Книга рассчитана на массового читателя.

Кара: 5837

Ал сёзню орнуна

Джылы келген адам кёб затха сагъыш этеди, кёб затха эс бёледи, озгъан джолуна бурулуб къараргъа ёч болады, джашау сынамын, оюмларын айтыргъа да излейди. Мен да алайма. Айтыр зат а бек кёбдю.

Мени тёлюм кёрмеген, сынамагъан, чекмеген не къалды? Сабийлигибиз къазауатны отунда кюйдю. Аякъланыр-аякъланмаз киши джуртлагъа тюшдюк, ачлыкъдан, джаланнгачлыкъдан, аланы чурумлары бла келген аурууладан джартыбыз къырылды. Джашлыгъыбыз да, туугъан джуртубузгъа къайтыб, джангыдан тамал салыб кюрешиуде ётдю. Алай болса да биз тёлю, уллуладан юлгю ала, эс ташламадыкъ, бузулмадыкъ, джашауда орунлу болургъа тырмашдыкъ, ашхы адетлерибизни, джюрек тазалыкъны, тилибизни, тинибизни, динибизни сакълар джанындан болдукъ.

Джашауну тамалы урунуу бла билимди. Бизге уллула бу эки затны сабийликден сингдирген эдиле. Ёсе келиб, аланы кесибизге байракъ этдик. Бирер чурум бла джетишдирмей къойгъан затларыбыз болдула эселе да, юйбюзге, тукъумубузгъа, халкъыбызгъа айыб келтирмедик. Окъууда да, ишде да хомух болмзгъа кюрешидик. Къолубуздан, болумубуздан келгенича атаны-ананы, джууукънутенгни къачларын кёрдюк, не джаны бла да разы этерге тырмашдыкъ. Таурухдача, бу сейир джуртубузгъа, миллетибизге сюймеклигибиз кёб тыйгъычладан, сынамладан экили болмай ётерге онг

берди. Ма бу затланы юслеринден джазылгъанды сени къолунгдагъы китаб, багъалы окъуучу!

Джангы китабха къарай тебреген аны ким, къаллай адам джазгъанын билирге излейди. Алайды да, кесими юсюмден да къысхача хапар айтайым.

Атам Аджиланы Хасан 1898 джыл Учкуланда туугъанды. Анам Эрикгенланы Хаджар 1909 джыл Къартджуртда туугъанды. 1931 джыл юйдеги къурагъандыла. Бирге 67 джыл джашагъандыла. Атамлары, атама алты джыл болуб, Джёгетейге кёчюб келедиле. Анамлары артхара къюшедиле бери Уллу Къарачайдан. Джёгетейде тюбейдиле бир-бирлерине. Джуртубуздан къысталгъынчы алайда джашайдыла.

Джети джаш бла юч къызлары болады аланы. Мындан кетгинчи Исмаил, Идрис, Даута, Ануар, мен тууабыз. Атам Джёгетейде фермагъа башчылыкъ этеди, бригадир болуб да турады, бирси иштеде да урунады. Къыргъызстанда Талас областны Киров атлы колхозуна элтиб къуядыла бизни. Атам анда да юреннген ишин табады. Фермагъа тама-болады. Кеси да малла тутады. Юйдегиде аякълана саргъан сабийле да анга болушадыла. Сабийле дегенлей, Тамара 1945 джыл, Къылычбий 1950 джыл, Сеитбий 1953 джыл, Муратбий 1955 джыл, бери кёчерни аллында да Надежда тууадыла.

1958 джыл апрель айда къайтдыкъ джуртубузгъа. Джёгетейге келиб тюшдюк. Алай а кёб турмадыкъ. Къартла, оноулашыб, алайын табха санаб, Холоднородник элге кючдюк. Анда тамал салдыкъ. Мен орта школну да алайда бошадым.

Кёб сагъыш эте да турмай, алгъын баргъаным, анда таныгъаным, билгеним да болмагъанлай, Москвагъа кетдим. Автомобиль джол институтну ин-

женер-механик факультетине кирдим. Баш билим алыб чыкъдым. Институтда къойдула да, бир кесекни студентлеге дерс бериб турдум. 1967 джыл усталыгъыма, билимиме кёре урунургъа таб джер табылыб къалды да, анга джарашдым. Бёлек замандан Москваны автотранспорт предприятие-лерини бирине баш инженер этдиле. Артда аны директоруна салдыла. Автотранспортну министерствосунда джууаблы къуллукъчу болуб турдум. “ЗИЛ” автомобиль заводну баш инженерини заместители болуб да ишледим. Бусагъатда да автокомбинатланы бирине башчылыкъ этеме.

1997 джыл анам къаты ауругъанын билдирдиле. Отпуск алыб келдим. Юйдегиде менден къалгъанланы бары да мында джашай эдиле. Анам бла мени бир-бирибизден тансыкъ алмагъа къоюгъуз, деб къатын сакълаб турдум, артыкъ да бек джашаууну ахыр он кюнюнде. Кече да анам джатхан бёлмеге эшиги ачылгъан арт юйчукде къала эдим, бир кереклиси болса уа деб.

Къарнашла-эгечле, джууукъ-тенг кёрюрге келиб, юсюн басханлай тура эдиле. Ол а къыйын ауругъаннга ауур тие эди. Анамы бёлмесине киргенлени да азыракъ этген эдим. Бир ингирде къатында олтургъанла да болдула, башха бёлмеледе, арбазда да болдула – аслам адам келди. Анамы халын ангылагъан эдиле да, джыламсырай кетдиле. Аланы да ашырыб, къатында бир кесек да олтуруб, сёлешиб, мен да къалкъыяла эсем бир кёрейим, сен да тынчай, керек болсанг, таууш этерме, дегенинде, ол бир бёлмечикге кетдим. Къачан да, излегени болса, дженил эштирме, деб арабызда эшикни къыйырын ачыб къоюучан эдим. Бу джол да алай этдим.

Оруннга таяннганлыкъгъа, кёз къысмагъаны орнунда чыгъыучан эдим тангнга. Бу кече уа

джюз тюрлю сагъыш басыб, чыртда кёзюме къалкъыу кирмей къалды. Сагъатыма къарагъанымда, эки сагъат болуб тура эди. Эшик ачылгъанча болуб, кече арасында, кимди бу, деб ёрге тура башладым. Чыракъны тёгерегин джабыб, юйде ауангы джарыкъ болурча къоюучан эдик. Атамы кёрдюм. Ызыма, орундукъгъа, олтурдум. Ол, шыкыртсыз атларгъа кюреше, анамы къатына барды. Аны джукълаялмай тургъанын сезгенинде, къатында шиндикге олтурду. Адамла болгъан сагъатда тартыныб, бу бёлмеге хазна кирмеучен эди. Былай кеч джокълагъаны да болмаучан эди ол кюннге дер.

- Къалайса? - деб сорду.

Анамы не джууаб бергенин толу эшталмадым. Дагъыда атам: - Сен, къыйналма да, бир мадар эт да, ёрге тур, мен джатайым былайгъа, - деди. - Аурууунг меннге кёчюб къаллыкъ эсе уа. Мен сенден тамадама, мен кетейим...

- Алай нек айтаса? Аллахны чамландыраса, - деген сёзлери къулагъыма келдиле анамы. Ол дагъыда не эсе да айта башлады, атам бёлдю:

- Сеннге кёб игилик этиб, разы этиб туралмагъан заманларым да болгъан болурла. Сени ючюн барайым. Аны Аллахдан тилеб турама...

- Мени ауруууму алыргъа джолунг джокъду, кесинги къатдыр. Мен къалай болсам да, юйдегингден къууаныб, эс ташламай джашаргъа Аллах буюрсун! - деди анам.

- Экибиз аллай бир джылны да бирге джашадыкъ, къыйынлыкъны, зауукълукъну да кёрдюк. Ахырда да бирге кетгенибиз таб боллукъ эди. Къалай этейим, къайдам, - дегенинде, анам:

- Былай эс ташлаб къалма, - деди. - Аллах алай буюргъан болур эди, бек къыйналма...

Атам къалтырай тургъан къолу бла анамы къолун сылады.

- Къалай этерге билмейме. Не бла болушайым, амал табмайма, - деб, анама эсгертмезге кюреше, ол бир къолу бла кёзлерин сюртдю.

Ала, ол халда сёлеше, озгъан джашауларын да эслерине тюшюре, мен да эшикни къыйырындан къараб, ахыр сёзлерине тынгылаб джылай, танг белги берди.

- Сен мени къоюб кете эсенг, сени ызынгдан узаймай барыргъа мен да сёз береме, - деб, анамы мангылайын сылаб, къыйналыб ёрге туруб, бёлмеден чыкъды атам.

Ол кюнледе анам ауушду. Атам да, айтханыча, алты айдан, ауругъаны да болмагъанлай, эм гитче туудукъчугъуна кесин къучакълатыб, кюлюмсюреб, аны бла арбазда да айланыб, бир солуюм деб таяннганы бла уянмай къалды.

Китабны ал сёзюнде бу хапарны джазгъанымы чуруму неди десегиз, бизни аталарыбыз бла аналарыбыз бир-бирлерине къалай къарагъанларын, сый бергенлерин, багъалатханларын, джюрек таза-лыкъларын билдирир ючюндю. Алтмыш джети джылны бирге джашагъан адамла къарамлары бла бир-бирлерин ийнакълагъанлары, бир-бири ючюн ёлюрге хазыр болгъанлары бек сейирди, юлгю алырчады. Ол кече быллай оюмланы этерча къарыуум джокъ эди. Андан бери арадан иги кесек заман озса да, тюнене кёргенча, экиси да кёз аллымда турадыла, ауузлары да, бусагъатда эште тургъанча, къулагъыма келедиле. Биз адамла, эндиги тёлюле да юй джашауубузда аллай хурметни, огъурну, хауаны сакъласакъ, андан уллу насыб болмаз эди.

Кетдиле экиси да керти дунягъа, джандет-

ли болсунла! Бююнлюкде аладан туугъанла, туудукъла 130 болабыз. Баш билим, усталыкъ алыб, кёбле тюрлю-тюрлю санагъатлада урунадыла. Энтда окъуй тургъанла да аз тюлдюле. Урунуу джолларын джетишимли бошаб, энди юйлеринде рахат солугъанларыбыз да бардыла.

Кесими алыб айтсам, сабийлени анасыны аты (кечериксиз) Татьянады. Москвада Плеханов атлы институтну бошагъанды. Ара шахарыбызда хант юйлени, трестни тамадасы болуб да ишлегенди. Азыкъ хазырлау джаны бла уллу билими, сынамы да барды. Бусагъатда юйдегисине къарайды. Эки къыз бла бир джашны ёсдюребиз. Джашны аты Къанаматды. Москвада экономика институтну, андан сора юристле хазырлагъан институтну да бошагъанды. Ол усталыкъла бла ишлейди. Уллу къыз да юристле хазырлагъан институтда баш билим алгъанды. Гитчебиз Аминат алкъын школда окъуйду. Мен да, сабийле да, аналары да, не аз да табыкъ тюшгенлей, джуртубузгъа келирге ашыгъабыз. Кесиби анда джашагъанлыкъгъа, эсибиз, джюрегибиз мындады.

Кесигиз ангылагъандан, мен билимим, усталыгъым, ишим, тутхан къуллугъум бла да литература бла байламлылыгъы болгъан адам тюлме. Алай а кёбден бери джазама. Огъары класслада окъугъан заманымда бир назмуну редакциягъа ийдим да, кесибишни газетде басмаладыла. Къалай да болсун, джууукъла аны онгсунмадыла. “Аджилада быллай зат бла кюрешген болмагъанды”, - дегенча бир затланы айтадыла. Газетде чыкъгъанына къууаныб тургъан сабий, биринчи атлам этген бала джыгъылса, артда атлам этерге къоркъуб тургъанча болдум. Кишиге кёргюзмеген-

ликге, джазгъанымы уа къоймадым. Кёб зат джыйылгъан эди. Бу озгъан юч-тёрт джылда джангыдан къараб, бу бир затха джарар, дегенлерими айыра, джарашдыра башладым. “Къарачай” газетге ийиб да бир кёрейим, деб редакциягъа ашырдым талайын. Басмаладыла. Артда да чыкъдыла бир-бир назмуларым газетни бетлеринде. Аланы окъугъанла да джаратханча кёрюндюле. Бу китабны къуаргъа аны бла таукел болдум.

“Халкъ таурухланы уа нек къошдунг?” - деб сорлугъугъузну да билеме. Аны эки чуруму барды: биринчиси, таурухланы магъаналарында уллу башхалыкъ болмаса да, къартла аланы бирер тюрлю айтадыла. Биринден эштгенинги экинчиден эштгенинг толтура барады. Алагъа тынгыларгъа бек сюе эдим да, школда, институтда окъугъан джылларымда атам, анам, башха бизден къартла айтхан таурухланы джазыб тургъанма. Аладан алгъа, артда да мен окъугъан, мен эштген таурухладан башхалыкълары барды, деб турама. Была да, орусча айтсакъ, къарачай таурухланы бир вариантларыча болуб, окъуучуну къолуна тюшселе, адамла да эс бёлюрле, фольклорубуз бла байламлы ишлеген алимлерибиз да илму ишлеринде тенглешдирирле, хайырландырырла, деб умут этеме. Экинчиси уа, бусагъатда бизни республикада китабла чыкъмагъанны орнунда болгъанларындан хапарлыма. Алгъаракълада басмаланнган таурухла сан бир юде сакъланнгандыла. Энди къачан чыгъарыкълары да белгисизди. Къалгъанлача да болмай, джаш тёлю, айырыб да сабийле, бюгюн, тамбла да аланы окъургъа, билирге керекдиле. Таурух айтырыкъ къартла да аздан аз болуб барадыла, джыллары меничла да билмейди-

ле аланы. Китаб чыгъады да чыгъады, ала да бол-
сала, миллѣтгѣ джарарла, деб къошханма.

Саулай да китабны юсюнден джукъ айтыргъа
излемейме. Фахмума, болумума, къарыуума кѣре
джазаргъа, джарашдырыргъа кюрешгенме. Къалай
болгъанын сиз айтырсыз, багъалы окъуучула!

Бу китаб бла бирге юйюгюзге мелхумлукъ, ра-
хатлыкъ, саулукъ-эсенлик кирсин!

АДЖИЛАНЫ Солтан.

Биринчи бёлюм

Назмула бла джырла

Ана нюрю

Джаз кёзюуде
Кёрюнеди табигъат,
Ана нюрден
Артыкъ ариу чакъгъанча.
Джай келсе уа,
Аны тангысын сакълай,
Къобан суула
Ашыкъмайын акъгъанча.

Къач алайда
Мелхумлукъгъа бёленсек,
Ана нюрю
Бергенчады саугъаны.
Аналаны чачларына
Къоннганчад
Къыш айлада
Таза къарны
Джаугъаны.

Бешигинде сабийчикни
Кюлгени
Ана нюрю
Тин кийириб кюлгенча.
Къанатлыла джырласала,
Болама
Аны суюлюб
Тынгыларын билгенча.

Тийреледе
Кече дженгил озады,
Ана нюрю

Къошулуб танг кюреннге.
Ким эсе да
Тартынмайын
Келсин деб,
Суусаб бере
Тюбегенча келгеннге.

Отсуз кюн да
Ана нюрден
Юйледе
Балалагъа тыбыр джылы
Турады.
Исси, къысыб,
Абзыратхан кёзюуде
Инджилмезча
Салкъын аяз урады.

Кенг дуниягъа
Атлагъан хар баланы
Ана нюрю
Къыбылама
Къолунда.
Кюрешеди сокъмакъланы
Белгилеб,
Хызыр - Ильяс
Болушханча,
Джолунда.

Ана нюрю
Ай чыкъмагъан кечеде
Чыракъланы
Артыкъ джарыкъ
Джандыргъан.
Тыйгъычлада арыгъаннга,

Джашауда
Эс джыйдырыб,
Къарыу,
Кюч да
Алдыргъан.

Болумубуз, ангыбыз да
Джетишиб,
Ана нюрню
Кёрюб,
Билиб туралсакъ,
Хар къайда да
Болур эдик насыблы,
Ол джарытхан
Джолла бла баралсакъ.

Ана нюрю
Битдиргенден къанатла
Таукел,
Ёхтем
Боладыла балала.
Джылыу бере,
Хурмет сала
Заманнга,
Рахатлыкъда
Сиз джашагъыз,
Анала!

Халкъымы адетлери

Джашау къадарым алай болду да,
Тюше тургъанма джуртумдан кенгнге.
Миллетле ичинде джашайма энтда,
Кёбле санайла мени джан тенгнге.

Туз дамларын да теджейле чомарт,
Келселе, мен да къууанама бек.
Узакъ кетген да тутад байламлыкъ,
Керти шохлукъгъа джокъду, кыйыр, чек.

Къайсы миллет да кесича ашхы.
Джорукълары уа тюддюле бирча.
Сынаб къарасанг, кёб зат кёресе
Башхала да юлгю алырча.

Миллетле бары энчи шартларын
Джаратадыла, аны билеме,
Багъа берирге излеген чакъда
Бизни адетлеге тенглешдиреме.

Сындыргъанлыгъым тюлде аланы,
Кечсинле мени башха миллетле,
Биринде да кёрмей келеме -
Къарачайдача юлгюлю адетле.

Хазна джокъду къартха, биздеча,
Атасынача, алай сый берген.
Тиширыуну кеси эгечича,
Анасыча хурметин кёрген.

Юйюр башчыны, джашау сынамлы,
Кёбню билген эслиге санаб,
Биз айыб алмай джашаб тургъанбыз,
Оноууна, сёзюме къараб.

Кимге болса да керек кёзюуде
Джамагъат бирден джыйылыб къалгъан.
Кёрмегенме бизден башхада
Алай биригиб ишни тындыргъан.

Не онглу да, джашыракъ эсе,
Уллула ичинде олтурмайд тёрде.
Атасы бла бирге баласы
Рюмка алмагъанды къолгъа ёмюрде.

Эслемегенме мен бир джерде да
Къарачайлыча джигер урунган.
“Къонакъ Аллахны къонагъыды”, деб,
Юйге келгеннге къор - къурман болгъан.

Бюгюн заманны сууукъ джеллери
Къораталла джашауну къутун.
Тюшюбюзде да кёрмеген затла
Энди джокълайла таулуну джуртун.

Адетлеге да уралла ёшюн,
Бир-бирлерин тыйгъанла таргъа.
Не джашырыу, асыл шартланы
Чыгъаргъанла да барла базаргъа.

Ала бла сый, махтау табыб,
Биз келгенбиз эндиге дери.
Адамлыгъыбыз кёбге чыдамаз,
Адеб, намыс джалласа кери.

Оюмсузлукъдан болуб къалмайыкъ,
Къанатлары юзюлген къушча.
Учхара халгъа тюшер миллет да,
Ким да теблеген чора ауушча.

Аллах сакъласын ол къыйынлыкъдан -
Тёлюле бизге налат берирле.
Халкъ акъылманды, мен ышанама,
Миллет адетле энтда бегирле.

Кара: 5837

Тохтаусузду заман

Не кюрешсем да заманны тыйыб,
Экибиз да алгъа барабыз.
Сеземе асыры кенгнге кетгенин
Джашлыкъ бла мени арабыз.

Джашлыкъ джылларым къууанчлы элле.
Булут чабхан болмай кюнюм да.
Маркъа къозуча джашай эм, ойнай,
Насыбдан толуб тюшюм, тюнюм да.

Энди билдим джашау тенгизча
Чайкъалгъанын, хыны эм дюрген.
Сууда кёмюкню элтгенча тамам,
Къайыгъыбызны аллына сюрген.

Бир миндире джалкъаларына,
Бирде кёме, чыгъад дерча джан.
Бирде къарата башымы суудан,
Ёлме, солу деб, аз-буз хауадан.

Барама алай джашау тенгизде,
Дыгалас эте, батмай къалыргъа,
Мен салгъан терек, тамырла ийиб,
Хар бутагъындан кёгет алыргъа.

Джашлыгъым да къарайд узакъдан,
Санамагъанчад энди ол тенгнге.
Кёб заманынгы бош затла бла
Ашыргъанса, дегенчад меннге.

Ол да тюздү, алай болса да
Мен тохтамазма, джылларым татыб.
Къартлыкъ да кесича насыблы кёзюуд -
Джашау тенгизде кетмезме батыб.

Алайды да, джашлыкъ джылларым,
Арабызгъа салмагъыз сиз чек.
Эмлик заман сурсе да алгъа,
Алкъын къамамай тебеди джюрек.

Эсгериу

Ата сыйы бек уллуду, мийикди,
Къудрети - джюрегимде, къанымда.
Ата огъуру къыш чилледе джылытад,
Ата сыры - джашауумда, джанымда.

Сабийликде тар арбазны кенг этген,
Хар бир сёзюнг - къыбылама къолумда.
Къарангыда, тубанда да атлайма,
Сени нюрюнг джарыкъ төге джолумда.

Хар кимге да кёб ашхылыкъ, игилик
Бар эдиле джюрегингде, кёлюнгде.
Къабырынгы Илкер джарыкъ джарытсын,
Атам, сени ол ёмюрлюк джерингде.

Юйдегинги, туудукъланы эсинде
Заманында сени айтычу сёзлеринг.
Ма бюгюн да кетмейдиле туурамдан,
Урушсанг да ышарыучу кёзлеринг.

Ата къачны джаш заманда билмейбиз,
Къаты айтса, терс джанына къарайбыз.
Аны оюму энди эски болгъанча,
Кесибизни акъыллыгъа санайбыз.

Биргебизге ёмюрлюкге турлукъча,
Биз, балала, ёчбюз алай къараргъа.
Ангы джетмей, айтханына эс бёлюб,
Кесибизге, алагъа да джараргъа.

Бёгек эдим къанатынгы тубюнде -
Ол заманла терк огъунакъ ётдюле.
Асыры кеч ангылайбыз насыбны -
Татлы джылла джел къакъгъанча
кетдиле.

Кетди заман, къамчи бла сюргенча,
Джожьду мадар аны ызындан джетерге.
Къыйынынгы мингден бири къайтмады,
Кюрешсем да сени разы этерге.

Туудукъларынг ёсе келгени бла
Ол затланы энди ангылай барама.
Тик джоллада абынмаз ючюн ала,
Эс кюзгюде сенден оноу сорама.

Урунууну магъанасы

Къарайма да халыбызгъа,
Биз бюгюн
Не эсе да
Бир тюрлюле джашайбыз.
Къумурсхала,
Тёбелери чачылса,
Тёрт джаякъгъа
Чабышханнга ушайбыз.

Шукур болсун,
Чачылмагъанд джуртубуз:
Тау джайлыкъла,
Сабанла да чагъалла.
Тыбыр джылыу алгъынчады
Элледе,
Сууларыбыз
Биягъынлай агъалла.

Тик бетледе
Сюрюу-сюрюу кийикле,
Сау дуниягъа
Белгили бу чегетле,
Тау ичледе
Магъаданла сакълайла,
Ёзенледе
Дарман хансла, кёгетле.

Нек болабыз эшик кёллю
Сора биз?
Мында ишге джан аурутхан
Азды бек.

Узакъ,
Джууукъ
Деген адет къалганды,
Бу джюрюуге
Кёрюнмейди энди чек.

Алай байлыкъ
Джыйганла да бардыла,
Чаба барыб,
Абынганла артыкъ кёб,
Бек сейирди,
Саггыш этген джокъчады,
Джуртубузда
Табсакъ а деб бир себеб.

Бошбоюнлукъ, малкёзлюлюк
Дженгмесе,
Хар нени да
Боллукъ эди амалы.
Кёзбаулукъну
Къууанчы да кесича.
Урунууду
Игиликни тамалы.

Къум юсюнде
Мекам ишлеб кюрешсек,
Кёбге бармай
Ол оюлуб къаллыкъды.
Аз эсе да
Къолунг бла этгенинг,
Ёмюрлюкге
Байлыкъ, насыб боллукъду.

Сюеме

Сюеме кюнню ариуун
Саулай джерни юсюн джылытхан,
Сюеме айны толгъанын
Къарангы кечени джарытхан.

Сюеме кёкню кёксюлюн
Булутсуз ариу ачылгъан.
Сюеме джерни тазасын
Юсюнден тубан чачылгъан.

Сюеме тауну мийигин
Башындан къары кетмеген.
Сюеме джашил чегетни
Акъ булутлагъа джетмеген.

Сюеме джазны ариуун,
Майдача, гюлле чагъыучу.
Сюеме джайны ачыгъын
Хаман да сериуюн туруучу.

Сюеме чокъракъ суучукъну
Буз этекледен акъгъанын.
Нёгерле таба джолунда
Тауладан тёбен саркъгъанын.

Сюеме тауда кийикни,
Кюушене, рахат джатханын.
Сютча агъартыб башланы,
Тангны огъурлу атханын.

Сюеме сейир джерими
Тау къушла хаман къонуучу.
Саулай дунияны барындан
Адамла келиб солуучу.

Сюеме будай сабанны,
Салкъын аязчыкъ юсюн сылай.
Сюеме гелеу сыртланы,
Башларында торгъайла джырлай.

Сюеме атны тулпарын
Чарслада алгъа чыгъыучу.
Сюеме малны онглусун
Келбетли, санлы болуучу.

Сюеме къызны чырайлы
Бетинден нюрю кетмеген.
Сюеме джашны джигитин
Учхара ишн этмеген.

Сюеме чемер келинни
Тили орнунда туруучу.
Сюеме джигер кюеуню
Кесин адебли тутуучу.

Сюеме керти атаны
Акъыл кючюнден бериучю.
Сюеме огъурлу ананы
Хар баланы да суююучю.

Сюеме къарнаш-эгечни
Бир-бирине билек болуучу.
Джетген кёзюуде хар къуру
Сёз айтмай ёрге туруучу.

Сюеме туудукъ-туугъанны
Кеси намысларын сакълагъан.
Джумуш барды, деб билдирсенг,
Бары да бирден джокълагъан.

Сюеме ёхтем халкъымы
Ишден артына турмагъан.
Тыйгъыч тюбесе бой салыб,
Башын бир джанына бурмагъан.

Таулу джуртума

Мен, анама джазгъан кибик
Узакъдан,
Тансыкъ салам
Иеме шам джериме.
Къаяладан
Акъгъан чокъракъ суулагъа,
Артыкъ да бек
Тууб ёсген элиме.

Анам мени
Сабийликде суйгенча,
Элим, джерим,
Сюеме сизни алай.
Ол суймеклик
Сингенд ана сют бла,
Мен джашайма,
Эсим бла ийнакълай.

Насыбым да,
Къууамчым да сиздеди,
Тауларыма
Хаман келед джырларым.
Суу бойнунда
Уллу ташха олтуруб,
Суйгеними
Кертилигин сынарым.

Сизсиз мени
Джашаууму тамалы,
Сизни бла

Оноулашыб атлайма.
Гараладан
Келтирселе тенглерим,
Зем-зем сууну
Ичген кибиб уртлайма.

Бюгече уа
Джукъламайын чыкъгъанма,
Мен, башымы
Сагъышладан алалмай.
Джюрекни да
Болушлукъгъа чакъыра,
Джыйышдырыб
Бир-бирине салалмай.

Хар умут да,
Хар мурат да толмайды,
Джашагъанма
Тюрлю-тюрлю болумда.
Сыйыгъызы
Мен мийикде тутханма,
Абыннганым
Болду эсе да джолумда.

Ата юю
Багъалыды кимге да,
Элим, джерим,
Сизни хаман джокълайма.
Гитчеликден
Алгъан адет джорукъну,
Ма бюгюн да
Кир къондурмай сакълайма.

Нарат, нызы тереклени
Эслесем,
Ашыкъсам да,
Тохтаб-тохтаб къарайма.
Джашауумда
Эм къууанчлы заманнга
Сизде ётген
Кюнлерими санайма.

Сизде болсам,
Хапарлагъа тынгылай,
Олтурама
Къартла бла ныгъышда.
Сабийлеге
Кюлкю бола бир-бирде
Мен аунайма
Тау этекде - къырдышда.

Джюрегимде
Сизге уллу суймеклик,
Ишексизме,
Сиз да ёге этмейсиз.
Ант этеме,
Кесим къайда болсам да,
Такъыйкъаны,
Кёз туурамдан кетмейсиз.

Элим

Энтда келгенме ата джуртума,
Нюрюн чомарт себеди джай кюн,
Джөгетей башы сыртдан къарасанг,
Тёгерек ариу кёрюнед бютюн.

Джашил къатапа джайылгъанчады
Сыртха, тюзге, ёзеннге, къолгъа.
Джашау бла эришген кибик,
Джегетей суу да ашыгъад алгъа.

Къалалача юлледен толуб,
Ма кёз аллымда Джөгетей элим.
Чууакъ кёгюнде къалкъыйла къушла,
Мамырлыкъда джашнайды джерим.

Мен олтурама, къарамым бла
Кёзюм илиннген затны ийнакълай,
Тау аязчыкъгъа бетими буруб,
Эркелетиб, гюллени сылай.

Бузулмасын бу рахат джашау,
Уллу Аллахдан олду тилегим.
Кече тюшюмде, кюндюз эсимде -
Къайда болсам да мындад джюрегим.

Анам

Ашыгыб джетдим туугъан элиме,
Тансыкъ джюрегим къууанчдан толуб.
Гузаба ачдым къабакъ эшикни,
Сен аллыма келгенча болуб.

Тюбемезинги биле турсам да,
Къалалмайма анга ийнаныб.
Кёлекгенге да этерем шежде,
Сауча кёрюб, анга къууаныб.

Сени къатынгда кёб туралмадым,
Ишим алайед, узакъда къалыб,
Билеме, не къадар кёргенликге.
Къанарыкъ тюлем, мен тансыкъ алыб.

Сенден бир ышан излеб къарайма
Тёгерегиме.
Такъырды кёлюм.
Былайда хар зат билдиргенчады
Сени алгъанын рахмусуз ёлюм.

Юсюн тубанча басханлай бушуу,
Ёксюз мугурду, тюшгенча аугъа.
Кюнлерими мен ашырама
Сукъланнганлай анасы саугъа.

Эс билгенли да сен разы болмай
Мен джашауумда этмейем атлам.
Тилеклеринг болгъанла къабыл,
Нем да джетишед, джокъду бир хатам.

Энтда джашайма юретгенингча.
Халал уруна, тюз джолну ача.
Юй-юйдегим да алапат, алай а
Къууаналмайма сен саулукъдача.

Хар башламым да тола барырча,
Онг да, болум да бергенчад къадар.
Аджалны аллын тыялмайд киши.
Табмадым сен джашарча мадар.

Хар къуру юйбюз, бу сени хауанг
Къайдада джаннга дарманым мени.
Джокълайма хаман сыйлы тийреми,
Эсге тюшюре къууанч кюнлени.

Ма, сюзге энтда арбазда,
Ингир тунакы нёгерим болуб,
Къолунг тийген затлагъа къарай,
Сен солуучу хауаны солуб.

Бусагъатда сен ма бу арбаздан,
Хурметли анам, болсанг да кенгде.
Сени джылыуунг, сени огъурунг
Танылады кёзюм джетгенде.

Къайгъы, сагъыш, джарсыу къаныгъыб,
Бек абзыраб келсем да бери,
Сени кёргенлей дуниям джарый эд,
Къорай эдиле бары да кери.

Сенден узакъда болсам да, анам,
Эсим сакълай эд сени къатынгы.
Энтда сый бериб, айтыб туралла,
Хоншу-тийре Хаджар атынгы.

Сенсиз ёсген туудукъларынг да
Джетгендиле, барады заман.
Къарт аммалагъа кёзлери къараб,
Акъсынганларын кёреме хаман.

Юретгенинги, таза иннетинги,
Мен билдиреме энди алагъа.
Халилерине сени кёзюнгден
Къараб, алай береме багъа.

Хансла шыбырдайдыла

Энтда бизни кьоюб
Кетиб барады,
Ким да суйген, багъалатхан
Сыйлы май.
Мени сартын,
Огъурлуду джаз кибик,
Аны орнун ала тургъан
Джашил джай.

Майны ашыра,
Тюбей июнь айгъа да,
Айланама
Тау этеги талада.
Джюз тюрлю ханс,
Бири ариу биринден,
Мен сеземе
Джан болгъанча алада.

Бу шошлукъда,
Тохтаб, кьулакъ ийсем а,
Шыбырдагъан тауушлары
Келгенча.
Тегерекде джырлайдыла
Торгъайла,
Джюрегимде
Сезимлени билгенча.

Башчыкъларын
Азчыкъ-азчыкъ чайкъайла,
Ушайдыла

Хансла салам бергенге.
Ишексизме,
Алай тюбей болурла,
Табиғатны
Ата юйча суйгенге.

Сескеклиге ушатама
Бир-бирин,
Нюзююме
Толу ышаныб къалалмай,
Мен алагъа
Суюм кёзден къарайма,
Биринден да
Тансыгымы алалмай.

Хар ханс кеси
Бир магъана джашауда,
Дагъан болгъан,
Хурмет берген,
Билалсакъ.
Болмаз эди
Адамладан насыблы,
Ёмюрге биз
Алай огъур салалсакъ.

...Айланама
Бу сейирлик талада.
Кеч да болду,
Чыгыб келед
Толгъан ай.
Зауукъланыб,
Тау хауаны солуйма,
Хансчыкъла да,
Бирер тюрлю шыбырдай.

Джаз келди

Эгечиме атайма.

1

Ма келди энтда бир джаз бизге,
Джашил атыны ауузлугъун бошлай,
Сууукъ джер да акъ тонун тешиб,
Джылыу алыб тебрегенд джашнай.

Төгерекеге къарасанг - хурмет,
Сыртла, тюзле кёгериб чагъыб.
Терекле да омакъ болгъанла,
Тюрлю-тюрлю сыргъала тагъыб.

Джагъаларына сыйынмай Къобан,
Буз кубеси юсюнден кетиб.
Сабан, бачха адамдан толу,
Тебрегендиле джаз ишни этиб.

Эшитилелле къанатлы джырла,
Арбазлада сабий тауушла,
Джашил дуниядан тансыкъ алалмай,
Къарайдыла мийикден къушла.

Къайда эсе да буула ёкюре,
Дорбунлада айюле уяныб.
Мал сюрюуле джайыладыла,
Къартла къарайла кенгден, къууаныб.

Къар бла бирге къайгъыла кетиб,
Огъур бла джазыбыз келсин!
Учунмакълыкъ теджесин бизге,
Хар бирибизге насыб да берсин!

2

Дун-дуния да бу тилленген кёзюуде
Тубан басыб тургъан кирик, алайса.
Кюн нюрюне ана нюрю джетишмей,
Аны излеб, тегерекге кьарайса.

Бир сен тюлсе, барыбыз, да алайбыз,
Мадар джокьду, бой салайыкъ кьадаргъа.
Ана джылыу джулдуз кирик батса да,
Кюрешебиз джаннга себеб табаргъа.

Алайды да, сен да уят, эгечим,
Джюрегинги бушуу басхан джукьусун.
Кёзлеринге ау чабханча джюрюдюнг,
Ач аланы, джуу да, кетер букьусун.

Шукур дейик, аякъланды юйдегинг,
Ана джарсыу мугур этед баланы.
Джаз гокгача хар бирисин ёсме кьой,
Кьууандырыб джашад энди аланы.

Аллах айтса, разы эте сени да,
Кеслерини насыбларын табарла.
Туудукьладан юйюнг толуб джашарса,
Тойларында атла чарсха чабарла.

Хар джанлыгъа тин кийирген
джаз джылыу,
Кюрешеди сеннге да сый берирге.
Кёб джылланы энтда теджесин Аллах,
Тегерекни былай джашнаб кёрюрге.

Шам Тебердиде

Таурух дерчады джылны хар чагы,
Артыкъ сейирлик бу джуртну джазы,
Эркелетгенча бетими сылайды
Теберди сууну салкъын аязы.

Не абзыраб джетген эсенг да,
Санларынг дженгил болалла мында.
Тёгерекге джутланыб къарай,
Олтурама терек салкъында.

Булчукъланы араларында
Ойнайдыла кюнню нюрлери.
Къауум-къауум айланадыла,
Дун-дуниядан келгенле бери.

Къошадыла саулукъгъа саулукъ
Таза хауа, суула, чегетле,
Дарман орнуна джараб туралла,
Былайда ёсген, хансла, кёгетле.

Ауругъанла да, бери келселе
Къарыу алыб, джарыб кетелле,
Бу сейир джуртха суймекликлерин
Узакъ джерлеге алыб кетелле.

Сууну бойнунда, терек салкъында
Эсим кёб затха береди багъа,
Джюрюб джетмезлик, учуб ётмезлик
Джетдиреди джашау тахсагъа.

Болуша эсе хар инджилгеннге,
Анга кюч бериб эсин джыярга,
Табмазмы мадар бу джер джандети
Къартлыкны да аллын тыярга?

Архыз эл

(Джыр)

Бу ариулукуъга эси кетгенден
Къартны да кёлю джаш болад,
Хауасын солуб, сууундан ичсенг,
Ауруу джюрекден тас болад.

Сен орналганса тенгиз бетинден
Минг беш джюз метр мийикде.
Таулада эркин джайыладыла
Доммайла бла кийикле.

Софья деген таурух джерлени
Бермезле алтын къалагъа.
Солургъа келген кетиб къалалмайд,
Барыб къарамай алагъа.

Чокъракъ суулада сапран чабакъла
Ёрге, энгишге джюзелле.
Бу табигъатда къудретликни
Адамла кенгден сезелле.

Булутлагъа да тирелген таула...
Къарайма, кёзюмю алалмай,
Джюрюйме, бешджюз джыллыкъ назланы,
Тенглеримича къучакълай.

Дарман хансладан тансыкъ алыргъа
Баууруму салыб джатама.
Тёгерегимде ариу гюллеге
Ичги сёзюмю айтама.

Къар этекледе туугъан липинле
Псыш сууна агъалла,
Джагъаларында къонакъла суйген
Кёгет кёкенле чагъалла.

Къызгъыч ёзеннге былай къарасанг,
Бу джандет болур, дериксе.
Чабакълы кёл а? Анда кесинги
Кюзюде киби кёрлюксе.

Уллу Кавказны бир белгисиди
Тау араланы джайлыгъы.
Джумарыкъла да тюдюле къуру
Джумарыкъ тауну байлыгъы.

Къарча къаланы орну турады,
Халкъны тарихин билдириб.
О, Архыз эли, келген миллетге
Джаша кесинги суйдюрюб.

Къыргъызстанда джашагъан адамларыбызгъа

Болама тенгиз чайкъалгъанча
Сиз эсиме тюшген заманда.
Бёлюннгенибиз ауур тийгенден
Чанчады джюрегим хаман да.

Къыргъызстанда, Къазахстанда,
Узбекистанда чачылыб,
Азаб джылланы эсгертмесича,
Мында орнугъуз ачылыб.

Уллу, гитче юйдегини да
Артыкъ адамы болмайды.
Чачыла, бёлуне турсала ала,
Бир иги мурат толмайды.

Сагъыш этсек, юйдегиледен
Халкъны да джокъду башхасы,
Не алаMAT ёсдю десек да,
Джуртдача чакъмаз бачхасы.

Зорлукъ джыллада юйюрсюннгенек,
Къыргъыз халкъына илеше,
Динибиз бирча, тилибиз ушаш,
Хали, адет да келише.

Къралгъа оноу этген адамла
Ёгеча кёрюб турдула.
Къыргъызлыла уа, анга къарамай,
Бизге джакъ, ышыкъ болдула.

Ёмюрлени сёнгмей сакълансын
Алайыны да хурмети,
Бюсюреу этед таулу джерими
Келиб джарашхан миллети.

Алай билебиз кыргыз тилни да,
Биз ана тилни билгенча,
Кавказ таулагъа кыраб болабыз,
Ала-Тоону да кёргенча.

Джюреклерибиз бирге тебгенчад,
Узакъ болса да арабыз.
Кыргызла тансыкъ болуб келелле,
Биз да юйлюча барабыз.

Мен ишексизме сакъланныгына
Ол шохлугъубуз ёмюрге.
Ахлуланы уа уллу, гитче да
Излейле мында кёрюрге.

Къоюб кеталмай Кыргызстанда
Джасашагъыз да кесигиз,
Сиз да айтасыз, биз да билебиз,
Ата джуртдады эсигиз.

Джюрекле арасы огъурлу джол а
Кыргызстаннга джабылмаз,
Ата хурмети, ана джылыуу
Къарнаш юйде да табылмаз.

Салыннганды тансыкълыкъ кёпюр,
Ахлула, бери ётерге.
Аллах буюрсун таула кыйнунда
Егерелей кыуанч этерге.

Чолпаным

(Ийнар)

Гелеу сыртланы гокка ханслары,
Чолпаным, сеннге ушайла.
Былай кѣргенлей туугъан сезимле
Джюрек тѣрюнде джашайла.
Тауладан ургъан салкъын аязы
Сени тылпыуунг сунама.
Бир кѣрсем эд деб, озар джолунга,
Кѣз алмай, къараб турама.
Чолпаным, сени алгъышлар ючюн
Танг да ашыгъыб атады.
Сенден тансыгъын алалмайды да,
Кюн бек къыйналыб батады.
Кече болса уа, ай терезенгден
Къарайд, бѣлменги джарыта.
Джулдузла сеннге кѣз къысадыла,
Джаратханларын таныта.
Ариулугъунга бек сукъланалла
Кавказда сейир наратла.
Мен сеннге кѣпюр ишлейме, джаным,
Сен да аллынга бир атла.
Тауладан келген чокъракъ сууладан
Сени иннетинг тазады.
Сынаб къарачы, майна къарылгъач,
Атынгы кѣкде джазады.
Мен экибизге бичген муратла,
Саулай дунягъа болурча,
Келчи биз бирге джашау къурайыкъ,
Къалгъанла юлгю алырча.

Сингиб кетермек таулагъа

(Ийнар)

Биз ашыкъсакъ да, джазыу, ашыкъмай,
Сюймеклик бешикте тебретди.
Джайгъы ингирде ариу ёзеннге,
Келтириб, энди тюбетди.

Биз экибизге алгъыш этгенча,
Кёз кыса, кёкте джулдузла,
Джюзгенни кююб, къарай болурла,
Арлакъда тохтаб, къундузла.

Тёгерегибиз акъ бёрюкю таула,
Ёзен тынчлыгъын сакълайла.
Быллай къууанчла, быллай насыбла,
Сан бир адамны джокълайла.

Къобандан ургъан аязчыкъ, джаным,
Сени бетинги сылайды,
Кюмюш нюрлерин тёге джарыкъ ай,
Бизге суююмлю къарайды.

Салкъын ингир да, ма бу ёзен да
Берилгенчады саугъагъа.
Суюген джюрекле къанар ючюннге
Сингиб кетермек таулагъа.

Суюген джюрекле этген оноуну
Шагъаты болсун суу джагъа.
Бир-бирибизге тюбер ючюннге
Туугъан болурек дуниягъа.

Элимде кыыш эртден

Сызгырады джел,
Кюртлени джыя,
Хар джолоучуну
Джолундан тыя.

Орам джабылгъанд,
Арба да джюрюмейд.
Къар боранлайды,
Тегерек керюнмейд.

Терекле чыкырдайла,
Чыдамай сууукъга,
Киши баралмайды
Танышха, джууукъга.

Ат чананы тартады,
Джюгени зынгырдай,
Чана аякълада
Къар да гыжылдай.

Хауа солугъанынг
Тубаннга ушайды.
Ач болгъан гылыучукъ
Мулхардан ашайды.

Ачдырмайды боран
Бау эшиклени,
Къойла, эчкиле
Излейле чёблени.
Джарыкъга талпый
Кюушенеди ийнек,

Тауукъгъа, къазгъа
Татыгъанды сууукъ бек.

Орунларына
Къысылгъанла ала,
Къышны усуну
Амалсыз бой сала.

Сохтала баралла,
Боранны хорлай,
Школгъа джетерге
Ашыгъа эрлай.

Гитчерекле да,
Турмай юйледе,
Кёрюнедиле
Бизни тийреде.

Боран джыкъса,
Къууана анга,
Къаргъа аунайла,
Дарманча джаннга.

Юйде эгечим
Локъумла этед,
Анам да бешикте
Сабийни тебретед.
Атам олтуруб,
Тери ийлейди,
“Артда джашым, сеннге,
Тон болур”, - дейди.

Сынчыкълы ышара
Ол къарайд меннге.

Ушайды, сууукъдан
Къоркъма, дегеннге.

Малла суусабла,
Ашлары да джокъ,
Гюнах мендеди,
Болмасала токъ.

Алты джыл болгъан
Менича джашха,
Бой салыб къойгъан
Айыбды кышха.

Чыгъама эшикге,
Джылы кийиниб,
Малла къарайла,
Меннге скойюнюб.

Сабийлик

Гитче поэма

1

Мен туугъанма Джөгетей элде,
Белгили джери ол да Къарачайны.
Минг тогуз джюз къыркъ экинчи джыл,
Джыйырма тогузу январь айны.

Дуня джарыкъ чакъырады да,
Сабийлик талпыб келед джашаугъа.
Ашыгыб кёзюн ачхан назикчик
Джазыу анга берликча сауга.

Алларына къараб да турад,
Къучагъын джайыб ол бир-бирлеге.
Не эсе да излемед мени
Сабийлигиме алай тюбереге.

Заман джаханим болуб тураед,
Татыгъан эди темирге, ташха.
Сабийлик да сезмеди рахму
Ананы джылы къойнундан башха.

Аны къайгылы киши болмайды:
Дуня бары къазауат, къаугъа.
Къоркъуб къарайды тегерегине,
Джур балачыкъ тюшгенча аугъа.

Атам а бизден бек кенгде эди -
Сермеше эди джуртубуз ючюн.
Мутхузлукъ басыб элибизни да,
Бушуудан бетин джабхан кирик юн.

Сабийлик а толу ийнаныб
Къалалмай эди кёргенине да,
Энди боллукъ затланы сезсе,
Ачырад дуниягъа келгенине да.

2

Бериячыла талай сагъатха
Джуртубуздан сюрген кёзюуде
Анам бла беш ууакъ сабий,
Къартларыбыз болалла юйде.

Кимге не хата этди сабийлик
Мал вагонлада азаб чегерча?
Сууукъ, ач болгъан балаларына
Эзилиб анам кёз джаш тёгерча.

Кече, кюн демей Совет Союзну
Бегитир ючюн кюрешген къартла,
Нек джоюлдула? Нек ахсынала
Къазауатдан къайтхан сакъатла?

Отоулада къалгъан келинле,
Сермеширге кетиб эрлери,
Нек саналдыла кърал джаулагъа?
Нек къысталдыла тауладан кери?

Таяныр джер болмай вагонда
Тёрт бююлюб баргъан аммала,
Къазауатда джашлары ёлюб,
“Къара къагъытла” алгъанла ала.

Тартар джюрекли назик сабийлик
Бу затлагъа хайран къарайды.

Къууанч джилтинле нек джукъландыла?
Бу артыкълыкъны ангыламайды.

Анга не айыб, миллет саулай да
Не болгъанын билмей барады.
Адам акъылгъа, адам ангыгъа
Сыйынмазлыкъ зат бола турады.

Онгсунмаса да джегилген “бугъа”,
Ауур солуй, джюрюш алады,
Бирде къычырад салах тартханча,
Бирде бушуудан ол тынч болады.

3

Къайры элтелле? Эндиге дери
Бу джолланы джокъду бир кѣрген
Къайда болса, анда быргъалад
Бу зорлукълагъа чыдамай ёлген.

Сабийлик да, джоппучукъ болуб,
Мюйюшге бугъуб турад къоркъгъандан.
Къыйын болса да, джашау багъалыд,
Дыгалас этед кетмезге андан.

Къайдан бир джылыу урур дегенча,
Джетдиреди умутчу кѣзюн.
Джесирлени элтгенлеге уа,
Айырталмайды бир адам сѣзюн.

Алай бла кѣб джол къорады,
Саулай миллет къырылгъа джетиб.
Къуйдула сора къыш къыямытда,
Къыргъызлыланы джерине элтиб.

Бастырыкъланыб уянгганча анам,
 Сюеледи эс джыялмайын.
 Джолда баласы ёлген къатын да,
 Сарнайды кесин чырт тыялмайын.

Аллах болушуб, мени анам а,
 Сау-эсен джыйгъанд беш баланы.
 Эм уллусуна он джыл болгъанды,
 Эм гитчелери - мен да аланы.

Джокъду бу джуртда джазыкъсынырча,
 Ышыкъ болурча таныш, не джууукъ.
 Джолда азабла азла дегенча,
 Джарлы миллетни ийиред сууукъ.

Бузлагъан джерге олтуралмайла,
 Кёбле аууалла азгъынлыкъ хорлаб.
 Бир мадар излей джаллагъан болса,
 Къайтарадыла аны да, зорлаб.

Сабийлик а ана къойнунда,
 Уллу дуниядан къуру ол джетгенча.
 Башхаланы кёре болады
 Алайдан да джылыу кетгенча.

Ол да эслегенед арлакъда тургъан
 Бир арбаланы аууангыларын.
 Тебретиле алагъа джюклеб
 Кёчгюнчюлени юлешиб барын.

Къуш тюгюча чачылды миллет
 Къыргъыз, къазах, орус элlege.

Хар ким болду джаны къайгылыкъ,
Ахырат азабны дуняда чеге.

5

Къаллай адамла ажимлы ёлдюле:
Дунягъа оноу этерча къартла,
Мёлеклеча огъурлу анала,
Таулу къызла - тюз суу суратла.

Неллай бир сабий къуумгъа кёмюлдю,
Уллу къауумну къуруб амалы.
Джазыучу, джырчы, оноучу, алим...
Келир заманны боллукъ тамалы.

Къырылдыла сау юйдегиле,
Басдырылдыла кебин табылмай.
Тиширыула къазадыла къабыр,
Кюрек тутаргъа эркиши болмай.

Тюрмелеге сукъланырча хал,
Алда джол да - къум тюзле, джар, тик.
Темир чыдамаз затланы сынай,
Сабийлигим болду илгиздик.

Андан ары туралмад тёзюб,
Атлагъан сайын аягы тайыб.
Кетди кьоюб мени кесими,
Алай этди деб салмайма айыб.

6

...Кёб заман озду, энтда болама,
Тейри джарыкъда аны кёргенча.

Бирде къарайды ол джанкылычдан,
Сау къалганыма сейирсингенча.

Бир-бирде уа джай иссиледе,
Аязчыкча, ийнакълай озад.
Белги эте аджалны дженгенлеге,
Таула къойнунда атымы джазад.

Сыртлада да айланганчады,
Эртденги чыкъда бетчигин джууа.
Тийрелени да джокълайды терк-терк,
Анда ёлгенлеге излейди дууа.

Мен ишексизме, къайда болса да,
Таш джюрекlege береди налат.
Энди тууарла баш къайгысыды,
Аланы этед Аллахха аманат.

Кавказны булбулу

ОТАРЛАНЫ Омарны
80-джыллыгына.

Кавказны сейир табигъатына
Сени ауазынг келишиб,
Алгындан эсе ариу джырлайла
Булбулла, сеннге эришиб.

Джыр сагъынылса, атынг тюшеди
Хар бир таулуну эсине,
Шам Къарачайдан иш этиб барыб,
Тюбейле сени кесинге.

Бир таблыкъ тюшсе, сени элингде
Ёмюрлюк къонакъ болурем,
Кюндюз арымай, кече джукъламай,
Джыргъа тынгылаб турурем.

Хауа толкъунла чыгъарадыла
Сени ауазынгы мийикге,
Тынгылайдыла бек сейирсиниб
Къая ранлада кийикле.

Къулакъ ийгенча кёрюнедиле
Кечеги джарыкъ джулдузла.
Джырларынгы нёгер этелле,
Сизде, бизде да хур къызла.

Сени джырынгы дарман этелле
Сюймеклик синген джюрекле,
Къабыл болсунла сеннге тынгылаб,
Къартла этиучю тилекле.

Сени джырларын даъаны болуб,
Аймуш къойларын кютеди,
Сыбызгы согъуб кёлню тубюнден,
Ол сеннге эжиу этеди.

Бирде къууанчлы, бирде сагъышлы
Этеле бизни джырларын,
Сабийни, къартны, джашны, къызны да
Кёлюне джетдинг сен барын.

Не мыдахны да джюреги джарыйд
Сени джырынга тынгылаб,
Ауазын да алай къурайса,
Миллетни сырын ангылаб.

Къарачай-малкъар джашагъан джуртла
Саулай дуняда сайламлы.
Кёбле джашаугъа мурат бичелле
Джырларын бла байламлы.

Сени ауазын ёхтемлик беред
Халини таза джуады.
Туура сенича фахмулунан
Джюз джылдан бири туады.

Былай кёргенлей илешдирелле
Таулу къарамын, сыфатын,
Халкъ ёлюмсюзю, джыр а нёгери,
Айтылыб туруп сени атын.

Таула башчысы Минги Тау эсе,
Сен – джырчылагъа тамада.
Къайда айласан да, саурукъ-эсенлик
Нёгеринг болсун хаман да.

“Таулу юй”

Джарашдыланы Исмаилгъа.

Кесини юйюн, тыбыр джылыуун
Багъалатады хар адам бирча.
Юйледе халкъны ашхы шартлары
Сакъланадыла, ким да сезерча.

Юйюнгде чыгъад къууанчны бети,
Джарсыуунгда да дагъан болад ол.
Андан башланад уллу дуниягъа
Биз биринчи атлам этген джол.

Юйню къачы таулу миллетде
Ёмюрден бери уллу болгъанды.
Къартларыбызны хурметлерича,
Ким да аны сыйлаб тургъанды.

Аллай ышыкъсыз къалгъан адамны
Къайдан болсун джюреги бёгек.
Учунмакълыкъны къанатыды юй,
Джашауубузда магъанады бек.

Ма аны ючюн биз къурагъанбыз
“Таулу юй” деб ара сахарда.
Керек джерде билек болгъанлай,
Бир юйдегича джашаргъа анда.

Тамалын салыб, оноуун этиб,
Бегитдиле бизни ёхтем джашла.
Мындан ары биз джашар ючюн
Болуб эгечле, болуб къарнашла.

Тутхан ишибиз барырча алгъа,
“Таулу юйге” салдыкъ хамайыл.
Тамада этдик эм тыйыншлыны -
Ол барыбыз да билген Исмаил.

Анга нёгерлик этген джашла да
Къарыуларын артха салмазла.
Юйбюзню эшиги кимге да ачыкъ,
Асыл адамла келмей къалмазла.

Алай а бизге нёгер болалмаз
Оноучулукъгъа басхыч излеген.
Башхалагъа хазна къайгъырмай,
Игиси меннге джарасын деген.

Орунлу болмаз бизни арабызда
Миллет ишледен къыйырда тургъан.
Джашау джорукъну, кърал законну
Сансыз этген, терсине бургъан.

Къонакъ джокъду бизни арабызда
Джунчумасынла джангы келгенле.
Джюрекле ачыкъ, иннетибиз бир,
Юйор хауаны сезе билгенле.

Байракъ этгенбиз миллет шартланы,
Тёре болады ана тилибиз.
Къаныбызгъа синге барады
Алгъын чиркиген сыйлы динибиз.

Заман огъурсузд. Хар не затны да
Тыйыншлысыча тутхан бек къыйын.
Биз ышанабыз сакъларыбызгъа,
Джуртдан узакъда миллетни сыйын.

Уллу джетишим

*Лайпанланы Къазийни джашы Борис докторлукъ
диссертациясын джакълагъан къууанчха.*

Тынч болмагъанды бир кёзюуде да
Заманны оза баргъаннга алгъа,
Къаяны джарыб Борис къарнашым,
Уллу саугъаны алгъанды къолгъа.

Билимни джолу алай къыйынды,
Минги Тауну тешиб киргенча.
Къара тенгизни тюбюнде не бард?
Башындан къараб аны кёргенча.

Онг бердиле акъылынг, фахмунг,
Ол дараджагъа сен да джетерге.
Джанкъылышча нюрлю илмуну,
Къыл кёпюрюнден таукел ётерге.

Саулай миллетге сый келтиргенсе,
Къууанадыла Кавказда таула.
Бюгюн сюзюлюб агъа болурла
Туугъан джуртунгда чокъуракъ суула.

Мындан ары да сени юйюнгде
Байрамча кюнле аслам болсунла.
Сени юлгюнг бла баргъанланы да
Нюзюрлери хаман толсунла.

Энчи джашауунг алгъышдачады,
Хар юйдеги да болгъаед алай.
Къызларынгы да чыгъарыб эрге,
Джыйылайыкъ бюгюнча былай.

Келининг а ма джумуш этед,
Бетинде нюрю юйню джарыта.
Таулу тиширыу къаллай болгъанын
Къонакълагъа тамам таныта.

Ата-анагъа, джууукъгъа - тенгнге
Къайгъыргъанынгы бир да къурутмай,
Къыйын ишлени этгенлигинге,
Халкъ адетлени туту, унутмай.

Джашай келгенсе эндиге дери
Тюзлюкню этиб кесинге нёгер.
Энтда аллынгда джолунг узакъды,
Аны джарыта, тейри нюр тегер.

Аллах буюруб, тола барсынла,
Биз бюгюн сеннге этген алгъышла.
Сен кемсиз суйген къарачай халкъда
Кёб болсунла сенича джашла.

Бачиланы Борисни юбилейине

Къууанч, джарсыу да сынадыкъ
Джашау джоллада биз бирге.
Бюгюн а келдик джууукъ - тенг
Юйюнгде байрам этерге.

Мен къарайма да, Бачи улу,
Сени халинге, сёзюнге,
Къалай эсе да кёрюндюнг
Къартма дегенча кёзюме.

Бу джылгъа джетген таулула
Джыйында чалкъы чалалла,
Джашыракъладан баш болуб,
Уллу саугъала алалла.

Алтмыш джыл деген хазнамыд -
Адам ёмюрню ал джаны.
Толу джашау а - эки къат,
Биз да тилейбиз сеннге аны.

Къартлыкъ дегенни сагъынма,
Алкъын узакъды джолубуз.
Биз айланырбыз Малкъарда,
Къарачайда да болурбуз.

Эндиге дери джашауда
Терс атлам этмей келгенсе.
Хаман да, бюгюнден къараб,
Сен тамбланы кёргенсе.

Сени юлгюге айтыб турсунла,
Махтау, сый бере хар къайда.
Юйюнгде эшитилсин къобуз тартыула,
Малкъар-къарачай орайда.

Ма бюгюнден кем болмай турсун
Сени кюйюнгю туз дамы,
Насыб бла кюнюн ашырсын
Халкъынгы хар бир адамы.

Туугъанларынг, туудукъларынг да
Сенича джашла болсунла!
Кёб муратларынг бардыла, тенгим,
Ала бери да толсунла!

Татлы тилли

Татлы тилли болгъан адам насыблы -
Тёгерекге огъур джайыб турады.
Дюрген айтхан къаршчылыкъны къозгъайды,
Ариу сёз а терсни тюзге бурады.

Татлы тилли тенгинг болса да насыб,
Джарашыулукъ не болгъанын билдирир.
Тили бла акъылы да келишсе,
Къарнашынгча, айтхан сёзюн сингдирир.

Татлы тилли джашынг болса алапат,
Ата-анагъа ариу айтыб къарарча.
Аллай бала намысны бек тутады,
Болуучанды халкъына да джарарча.

Татлы тилли къызынг болса да къууанч,
Тиширугъа ол артыкъ да керекди.
Эрге чыкъса, таза болур юй хауа,
Адамына джол тюзетген билекди.

Татлы тилли болса, ана рахмуду,
Онг бередитыбыр джылыу сакъларгъа.
Уллу, гитче сыйлагъандан бир-бирин,
Дауур, къайгъы базмайдыла
джокъларгъа.

Татлы тилли хынылыкъны бюгеди,
Ол кючлюдю не огъурсуз адамдан.
Барыбыз да татлы тилли болсакъ а,
Кёб чырмаула къорар элле джашаудан.

Сабийлени анасына

Сабийлени анасы -
Тыбырымы джылыуу.
Сени бла байламлыд
Джюрегими сырыуу.

Джашау кыйын сокъмакъда
Тенглик эте келгенсе.
Терс атламым болса да,
Менден алгъа кѳргенсе.

Сабийлеге, меннге да
Хаман бѳлюб эсинги,
Бизге игисин теджей,
Унутаса кесинги.

Юйдегинге сингдире
Къарачайны шартларын,
Юлгю эте санайса
Асылланы атларын.

Бизге келген къонакъла
Бек къууаныб кетелле.
Хапар айта джер-джерде,
Сеннге алгъыш этелле.

Тынгы сенден узакъда,
Юйню аууру юсюнде.
Джетишесе дагъыда,
Сыйгъа кърал ишинге.

Къолунг неге тийсе да,
Анга огъур салады.
Сени бир джары кетсенг а,
Юйбюз къуу-шуу болады.

Бирде тюрленсе да хал,
Къууанч бизден букъгъанча,
Сен ышарсанг джарыйбыз,
Булутдан кюн чыкъгъанча.

Кёб джылланы сакълансын
Бу болумунг, хурметинг.
Юйдегинги тамалыд
Сени таза иннетинг.

Джашау энтда алады,
Ауушладан ётербиз.
Бирге хорлай къартлыкъны.
Муратлагъа джетербиз.

Сабийлени сагъышы

Биз төлюге джашау хыны тюбеди ,
Сабийликни хур атына минмедик.
Къууанырча, учунурча кёллениб,
Джашлыкъны да джулдузларын кёрмедик.

Эрке болуб турлукъбуз деб туугъанла,
Къазауатны ёртенине къарадыкъ.
Башланганлай аны чарсы таркъая,
Кёчгюнчюлюк къыйынлыкъны сынадыкъ.

Ачыу, бушуу, зорлукъ, аджал, биригиб,
Дерт тутханча, терк-терк бизни джокълады.
Къышхы кече кетиб, тангны атарын
Мени төлюм асыры кёб сакълады.

Джол изледи, ёсе барыб кесине,
Кыршылана, ёшюн ура джазыугъа.
Ол да аз-аз тыйгычланы къоратды,
злыгъыз деген кибиб джашаугъа.

Сау къалгъанла, билим ала, юйлене,
Мурат биче, урунуугъа берилиб,
Биз кюрешдик, ызыбыздан келгенле
Къууанч эте джашар ючюн керилиб.

Бюгюн а, ма, сабийлерим ёселле,
Тырмашалла окъуу, билим алыргъа.
Юретирге дываласма аланы,
Артха къалгъан, заман бла барыргъа.

Бир-бирине болушалла ала да,
Уллу айтса, гитче этед, унутмай.
Излегенча кёрюнелле тутаргъа
Къарачайны адетлерин,къурутмай.

Бири сохта, бири студент, бири иште...
Хар къайсысы джылгъа кёре джолунда.
Къуш балала къанат тубде тургъанча,
Бюгюнлюкде ата-ана къолунда.

Заман джетсе, турналача тизилиб,
Ата юйден чыгъарыкъла аулакъгъа.
Кими къонар бу ышыкъгъа джууукъгъа,
Кими кетер джазыу сюрюб узакъгъа.

Умутлума джашарла деб бары да,
Бюгюн кирик бир-бирлерин ангылаб,
Таулулада хаман алай болгъанды,
Ата-ана айтханнга да тынгылаб.

Джашауну уа бёрю тону юсюнде.
Хар къуру да ол бёледид эсими.
Кёз туурамда туралла да хаман да
Сабийлигим, джашлыгъым да кесими.

Уллайгъанла кюрешейик, къаджыкъмай,
Сакъланырча бу тёлеле пелахдан.
Ала баргъан, ала барлыкъ джолланы,
Сыйдам эт деб мен тилейме Аллахдан.

Эгечиме

Элге кирсем,
Эм гитчебиз тубейди.
Эркелете,
Къучакълайды ол мени.
Ата юйде
Тамал салыб джашайды,
Алгъын кирик
Сакълаб турад хар нени.

Башхаланы джокълаб
Алай къайтайым,
Дегенликге,
Чыртда иймей тыяды.
Айта меннге
Къурманлыкъсыз болмазын,
Дженгдирмейин,
Арбазына джыяды.

Арбазда уа,
Атам бла анамы
Алгъын кирик
Кёрмей, мыдах болма.
Чам-накъырда
Эте гитче къарнашха,
Кёлюм такъыр болуб,
Чыгъыб барама.

Кийирелле
Мени къонакъ юйлеге,
Тансыкъ болуб
Тургъан уллу къарнашла.
Билдирелле

Ачыкъджюрек келинле
Этерлерин
Меннге джюз тюрлю ашла.

Джашаулары, саулукълары
Аламат,
Къууанырча
Юйдегиле ёсюю.
Алай а мен
Уялама, джунчуйма,
Юйлю, рахат
Тугалмайын кесими.

Бир зат мени
Этеди да тынгысыз:
“Башха джерге барсанг эди”, -
Дегенча.
Ариу айтыб,
Туруб кетиб тебрейме,
Къарнашлагъа
От алыргъа келгенча.

Джюрек сезим
Къалай ары элтирин
Мен орамгъа
Чыкъсам билиб къояма.
Уллу эгечим!..
Энди бизге тутурукъ,
Тири атлай,
Аны юйюне барама.

Арбазында джокъду,
Ичге киреме,
Хант бёлмеде олтурады
Ол кеси,

Ушатама
Къайгы, сагыш басханнга,
Къайсыбызгъа кетгенди,
Къайдам,
Эси.

Мени кёрюб,
Джарыб ёрге турады,
Шош юйюне
Чексиз къууанч келгенча.
Эркелетиб,
Баууруна къысады,
Мен болама
Анам тюбеб къалгъанча.

Юйдегибиз
Былай ёксюз болгъанлы
Анам киби
Ол бизге эс бёледи.
Терслик этсек,
Бетибизден айтады,
Абызрасакъ,
Кёл эте да биледи.

Ма бюгон да
Анамыча хар сёзю,
Джюрегиме
Балхам киби джагылыб,
Джыларымы
Кючден тыя турама,
Тамагыма
Бир зат келиб,
Тыгылыб.
Джашаууму
Тинте хапар сорады,

Унутмайды,
Узал, дерге да, ашха.
Мен сорсам а,
Алалмайма чырт джууаб;
“Нем да иги, ашхы”, -
Дегенден башха.

Мен билеме,
Излемейди айтыргъа,
Джюрегими
Къыйнамазгъа этеди.
Баш иесиз
Къызы бла джашайды,
Хар кюню да
Мутхузуракъ
Ётеди.

Борчубузну
Толтурала болмазбыз
Къарнашла да,
Таймай анга эс бёлюб.
Туталмайбыз
Къол аязда тутханча,
Уллу эгечни
Анача сыйын кёрюб.

Билдиреди
Разылыгъын ол хаман,
Бирибизге
Гурушха да этмейди.
Къайгъыргъанлай,
Джокълагъанлай джашайбыз,
Этгенибиз
Чырт кёлюме джетмейди.

Тенгими туугъан кюню

Эдиланы Салыхха.

Адамлыгъынг,
Ёхтемлигинг,
Болумунг...
Таулу джуртда
Тау къушлагъа ушайса.
Илешдире,
Керек джерде болуша,
Хар кимге да
Билек бола джашайса.

Тыйгъычла да
Тюбер ючюн къалмалла,
Бой бермейин
Сынамладан ётгенсе.
Муратларынг
Белги бере, чолпанча,
Бу юлгюлю
Джашауунга джетгенсе.

Ма бу джол да
Туугъан кюнюнг келди эсе,
Энтда, тенгим,
Аугъанса бир ауушдан.
Джарагъанса
Миллетинге,
Джуртунга,
Баш алмайын
Къыйын ишден, джумушдан.
Сау бир джылгъа
Юйдегинг да ёсгенди,

Адетлеге, адеблеге
Юрене,
Ата сыры
Болуучанды балада,
Бёгекдиле,
Атламынга кёллене.

Эркишини къанатыды
Тишируу,
Ма бюгюн да
Ол хурметди юйюнге.
Барыбыз да
Къууанч бла джетейик
Келир джыл да
Сени туугъан кюнюнге.

Джукъла кьойнумда

(Джыр)

Джукъла, ариу къызым,
Джукъла сен кьойнумда,
Кишиу да хурулдай турады.
Назик къолчугъунгу
Салгъанса бойнума,
Бетиме тылпыуунг урады.

Джукъла, ариу къызым,
Джукъла сен кьойнумда,
Ананг чашчыгъынгы сылайды.
Ингирге дери
Сеннге тансыкъ болгъан
Ай да терезеден кьарайды.

Джукъла, ариу къызым,
Джукъла сен кьойнумда,
Эртденбла солуб турурса.
Эринчиклеринг да
Сейир ышаралла,
Иги тюшле кёре болурса.

Джукъла, ариу къызым,
Джукъла сен кьойнумда,
Оюнчакъларынг да джукълайла.
Шорбат чыпчыкъла да,
Танг дженгил атыб,
Джююлдерге сени сакълайла.

Джукъла, ариу къызым,
Джукъла сен кьойнумда,

Джукълайла суулада къундузла.
Сени бет нюрюнге
Сукъланыб къарайла
Чууакъ кёгюбюзде джулдузла.

Джукъла, ариу къызым,
Джукъла сен къойнумда,
Маралла джукълайла мийикде.
Кечеги шошлукъну
Бузмаз ючюннге
Эслеб кюшенелле кийикле.

Джукъла, ариу къызым,
Джукъла сен къойнумда,
Рахатды саулай тийре да.
Кече джамчысын
Джайгъанды элге,
Шош къалкъыйдыла юле да.

Джукъла, ариу къызым,
Джукъла сен къойнумда,
Къарайбыз сенден кёз алмай.
Джалла уятаса,
Дейме мен ананг а,
Ол а ба этеди, тёзалмай.

Джукъла, ариу къызым,
Джукъла сен къойнумда,
Атангы, анангы джубанчы.
Ма бусагъатда
Биз къууаннганча,
Ёмюрюнг ётсюн къууанчлы.

Къызчыгъым Аминатха

Кече туруб, таза кёкге къарадым,
Бир джулдузчукъ артыкъ да бек джарыды,
Кемсиз узакъ болгъанлыкъгъа арабыз,
Андан къараб, мында мени таныды.

Башхаладан айырылыб джулдузчукъ
Бери айланды, бек джарыта, нюрлене,
Келе келиб, къоннганында юйюме,
Тебреди юй бек алаамат тюрлене.

Муратланы, умутланы къызгъанмай,
Джазыу сени аллынга кёб къаратды.
Энди уа, ма, къабыл болуб тилекле,
Уллу Аллах джулдузчукъча джаратды.

Тауушчугъунг джарыкъ чыгъад юйюмден,
Джаз кёзюуде суу шоркъачыкъ акъгъанча.
Ёсгенинге къарайма да, балачыкъ,
Арбазымда наз терекчик чакъгъанча.

Кечеликте тейри джарыкъ урады,
Ол джулдузчукъ бешигингде джатханча.
Эртденбла сени кёрсем болама,
Табигъатда огъур тангым атханча.

Сюрмесем да кёблеча мен байлыкъны,
Сен туугъанлай кеси салыб келгенди.
Рысхы деген кёзбаулукъду, алдауду,
Керти байлыкъ Аллах бизге бергенди.

Хар къайгымы, сагышымы чачаса,
Белляу айтсам, бешигингде ышара.
Тыбыр джылыу, сюек саулукъ-байлыкъ ол,
Биз джашарбыз къуунч кюнле ашыра.

Рахат джукъла, кёзлерими гинджиси,
Ариу бурма чашчыгъынгы сылайым.
Рахат джукъла белляума тынгылай,
Энтда сеннге бир кесекчик къарайын.

Джангы джылга алгыыш

Джангы джыл бла алгыышлайма
Джамагъатны, элими.

Атам, анам, мен да туугъан
айлы, ёхтем джерими.

Джангы джыл бла алгыышлайма
Хар атаны, ананы,
Хар арбазда, тийреде
Ойнай тургъан баланы.

Джангы джыл бла алгыышлайма
Акъбаш Минги Таууму.
Къыш да, джай да тохтамагъан
Уллу Къобан сууму.

Алгыышлайма къыз чыгъаргъан,
Келин алгъан юлейни,
Алгыышлайма къартланы да -
Огъуру хар тийрени.

Джангы джыл бла алгыышлайма
Чегетлени, ташланы.
Москвада "Таулу юй" ачхан
Къаялача джашланы.

Джангы джыл бла алгыышлайма
Тангны джарыкъ сызларын.
Кюню алтын нюрлерича,
"Таулу юйню" къызларын.

Джангы джыл бла алгыышлайма,
Саулукъ тилей, тенглени.

Бу келген джыл айнытсын
Джуртубузда хар нени.

Дуниядан къайгы къруб.
Бир рахатлык джыл болсун!
Тейри эшик ачылыб,
Хар иги мурат толсун!

Ма, къагдады эшикни,
Турайык биз да ёрге,
Огъур аякълы келсин,
Чыкъсын энди ол төрге.

Ауушда

Джазыу бла заман болуб
Бир тилли,
Кюрешелле
Бизни алгъа
Ышырыб,
Джолубузда
Бизге тюбер затланы
Муратланы
Толкъунунда джашырыб.

Инсан ёмюр
Ушай кёре эм таугъа,
Хар ким анга
Бирер тюрлю ёрлейди.
Джетгинчиннге
Алай эте аушха,
Джолну къалай
Келгенин а кёрмейди.

Мен да бюгюн
Сюелеме ол чекде,
Озгъан джылла
Къол аязда тургъанча.
Къулагъыма келедиле
Тауушла,
Не баджардынг,
Не этдинг, деб соргъанча.

Сагъышларым
Алгъандыла джесирге,

Этгенимден
Этер ишим алда кёб,
Аулакълагъа
Джайылгъанды эсим да,
Табылмазмы
Ызгъа кыйтыр мадар, деб.

Джашау чархы
Тюрлендирмейд джоругъун.
Джол кесилед
Артха атлам этерге.
Узалама
Мен ауушдан энгишге,
Чийсил къалгъан
Ишлериме джетерге.

Асламысын
Тындыралмам аланы
Заман кетгенд,
Кёлюм рахат болурча,
Сансызлыгъымд
Бюгюн мени кыйнайгъан,
Джангыз тюлме,
Башхала да менича.

Бир адамны
Джууабсызлыкъ этгени,
Андан озуб,
Заран халкъгъа,
Къралгъа.
Кёбле ишни

Тыйыншлыча баджармай,
Аны бла
Биз джетгенбиз
Бу халгъа.

Мени сагъышларым

Нек бегиб къалдынг Москвада? -
Деб, элге келсем соралла манга.
Тамбла джолгъа атланайым дей,
Сагъышлы чыгъама хар кече тангнга.

Насыбы болгъан кетмез джуртундан,
Бир алданган а къайталмайды терк.
Джангы джерде тууб ёсгенле
Алайына илешелле бек.

Бири школда, бири институтда,
Бийче да алыб уллу иш къолгъа.
Тенгле, танышла сансыз-санаусуз,
Тынч тюлдю чыгыб
къалмакълыкъ джолгъа.

Алай а энди джетеди заман
Къыз чыгъарыргъа, алыргъа келин.
Къууанч кюнюнде, бушуу кюнюнде,
Ким да джокълайды тийресин, элин.

Асыл халкъымы адети бла
Ол борчумдан да чыгъаргъа керек.
Башха джуртда, башха хауада
Орналыб, бегиб къалмайды терек.

Хар кече сайын мен къууанама,
Туугъан джерими тюшюмде кёрюб,
Туралмазма мен мындан ары
Джюрегими экиге бёлюб.

Не кѣб заман озса да арадан,
Алгыы ызына суу да кѣайтады.
Тойгъан джерден туугъан джер ашхы,
Джуртунгда тангынг джарыкъ атады.

Аллахха шукур, барды болум, кюч
Алда джашаугъа ёхтем кѣараргъа.
Меннге белляу айтхан джамагъатха
Къолумдан келир алкъын джараргъа.

Ичкичини шышагъа айтханы

Олтурайыкъ, алгынча,
Чалман джаны мешхутда,
Эм таб джерди былайы
Экибизге бу джуртда.

Шышачыгъым, тенгчигим,
Энди сукъланмай кенгден,
Талай уртлам этейим,
Джан дарманым, мен сенден.

Ма бир кесек айныдым,
Ачылдыла кёзлерим.
Ма, келдиле ауузума,
Сеннге айтыр сёзлерим.

Чарсха алыб кирсенг да,
Сокъуранмай айландым,
Сени къысыб къойнума,
Багушлада сойландым.

Сабийлени, къатынны,
Юююмю да унутдум,
Халал тенглик сезимге
Кир къондурмай мен тутдум.

Столбала, буруула
Онгуму кёб алдыла,
Джалламайын джолумдан,
Догуурала салдыла.

Къызылджагъа “къарнашла”
Къагъын-согъун этдиле,
Орнунг мындад сени деб,
Тюрмеге да элтдиле.

Къайда кёзюм джетсе да,
Сеннге салам бергенме,
Саулугъумдан, сыйымдан
Сени ёрге кёргенме.

Сенсиз джууукъ джууукъ тюл,
Тенг кёрюнеди эрши.
Энтда бирчик уртлайым,
Сенсе керти эркиши.

Сенсе дуня джарыгъым,
Кимни да не этеме?
Турсунмайма кишиге,
Джаллаб озуб кетеме.

Тенглик ючюн кёб кере
Аз къалгъанма ёлюрге.
Аямадым мен джукъну
Сени ючюн берирге.

Юйде хапчюк къоймадым,
Сауутланы къоратдым,
Атамдан меннге къалгъан
Кийиз бёркню да сатдым.

Бюгюн ахыр сомланы
Юйден къымыб алгъанем,
Къатын тинтер деб къоркъуб,
Олтаныма салгъанем.

Аны бла чыгъардым
Былайда сени төрге,
Къаллай уллу насыбды
Былай олтургъаны бирге.

...Ма, энтда да уртладым,
Тейри эшик ачылды.
Джюрегимде салкъынлыкъ
Терк огъуна чачылды.

Халал тенгсе, экилик
Чырт келмейди эсима,
Сюймесенг, эркелетиб
Къысмаз эдинг кесинге.

Алай а ачха джокъда
Нёгер болмай къаласа.
Эт башынга мадар деб,
Аягъымдан аласа.

Мен туурангда термиле,
Табхаладан сен къараб,
Тюкенледен чыкъгъанма,
Чёб башыча къалтыраб.

Аллыма да келе тур,
Андан тюш да секириб,
Тышда болсам сёлешмез,
Тюкенчи да джекириб.

...Энтда бирчик уртлайым,
Болдум иги - аламат.
Бу мешхутха ауайым,
Тюбейик сау-саламт.

Ангыламай барама

Джашау джулдуз, тураса сен
Джылтырай,
Хар адамны джазыууча,
Джарыта.
Ёмюр джолум
Бошалады арыта,
Къайдаса сен, джан тамыры,
Ой, джашау?!

Къаллайса сен
Джюрегими талдыргъан?
Кесмегенлей
Уллу джара салдыргъан?
Не кюрешиб табалмайма
Ызынгы,
Нек аджашдынг джандан татлы,
Ой, джашау?!

Кёб адамны
Ёмюрю ётюб кетеди,
Кёзю бла
Сени иги кёралмай.
Кёб къыйналдым магъанангы
Билалмай,
Чырт кесинги тутдурмагъан,
Ой, джашау?!

Биреулеге
Уллу насыб бересе,
Башхалагъа
Къаш-башынгы туюесе,

Къатым бла озгъанчаса,
Кёрмейсе,
Сен къайдаса,
Мен къайдама,
Ой, джашау?

Бир-бирлеге
Чырай, хурмет саласа,
Бир-бирлени
Тамам джащлай аласа,
Бу дуниягъа
Термилтгенлей бараса,
Сени рахмунг
Бирча нек тюлд,
Ой, джашау?!

Бир къауумну къуш тёшекге
Чырмайса,
Бир къауумну
Джокълукъ бла сынайса,
Халларына
Сен узакъдан къарайса,
Сёнгмез кючюнг не уллуду,
Ой, джашау.

Не ойлашыб
Магъанынгы билалмай,
Чарсда киби
Хазна джукъ да кёралмай,
Сени бла
Къазанлашыб къалалмай,
Мен ашырдым джылларымы,
Ой, джашау.

Салам бериб,
Къалайд джашау,
Дегеннге,
Къарайма, излеб,
Ушарча тюрсюн санга.
Керти джууаб
Бералмайма соргъаннга,
Тумакъ болуб тургъанчама,
Ой, джашау.

Армау эте
Бу дунияны болуму,
Кёлеккенге
Узатханлай къолуму,
Энди джетдим
Къыйырына
Джолуму,
Тахсангы ач
Термилтме да,
Ой, джашау.

Бир юйдегиз

Бирча тиед
Хар кимге да джарыкъ кюн,
Кюмюш нюрюн
Саулай джерге төгед ай.
Ата юйбюз -
Бу төгерек джерибиз -
Алгын кирик
Бурулады тохтамай.

Юсюнде уа
Джаралары санаусуз,
Тобла,
Окъла,
Ракетала чанчакълаб,
Кёб кыйынлыкъ
Джетдирсек да биз анга,
Бурулады
Энтда джашауну сакълаб.

Бай, джарлы да
Бола келгенд дуняда,
Ким да бирча
Джашау къураб бармайды.
Къралла да,
Адамлача,
Джюз тюрлю,
Хар неде да
Мурат, умут толмайды.

Бюгюн а биз
Барганчабыз аджашыб,
Юсюбюзню

Басханча къалын тубан.
Джашау кеме
Чайкъалады огъурсуз,
Кёрюнмейди
Чарс басмагъан айрымкан.

Къайгъы чыкъгъан
Джуртха кючюн билдире,
Джер силкинед,
Бирде урад шыбыла.
Адам улу
Ойлашырча кёбдю зат,
Бююнден да
Къоркъуулуду тамбла.

Туугъан эсек
Адам бла Хауадан,
Къарнаш, эгеч...
Таш джюрекле нек болдукъ?
Бир юйдеги
Бир-бирине ёчюгюб,
Къайгъы излеб,
Ёрге туруб нек къалдыкъ?

Джитиледе
Къарла,
Бузла кёб элле,
Тазалыкъгъа
Джол кёргюзе чыкъгъанча.
Энди аланы
Энгишгеде эслейме,
Батыулада,
Тау чатлада букъгъанча.

Къзауат от
Кебдиралмаз тенгизде,
Деб къобанла,
Бек гузаба агъалла.
Чегетледе
Бурма бёрклю терекле
Къайгы этгенден
Ашыкъмайын чагъалла.

Теблетмегиз
Танкалагъа бизни, деб
Тилейдиле
Гюлле ёсген талала,
Биз а къалай
Боллукъбуз, деб
Соргъанчад,
Бу дуниягъа
Энди келлик балала.

Адам улу!
Ёмюрлени узагъы
Кесинги аяусуз этиб
Келгенсе,
Къыбылада
Зорлукъ оту джаннганлай,
Шималда да
Ёртен тюшюб кёргенсе.

Бир тюшюн сен,
Кесинги да бир ая,
Бир юрен сен
Адамынгы сакъларгъа.
Суюм кёзден
Тёгерекге къарачы -
Джашау сейирд,
Тюзелейик джакъларгъа.

Баш къууанчым

Къарча суйгенча Къарачай таулары,
Сюеме мѣн да дуняда хар джерни.
Туугъаным къарачайда,
кесим къарачайлы,
Эм баш къууанчым ма олду мени.

Москва шахар! Тамам ариуса,
Тамал салгъанма, сени да суюлюб,
Къарачай джуртум болса да узакъда,
Джюрекни джылытад, кюн кибик тийиб.

Тенгле, танышла кѣбдюле кемсиз,
Багъалатама хар бир миллетни.
Къайсындан адам да
къабыргъасын беред
Тутханым ючюн къарачай миллетни.

Мен Москвача сейирлик шахар
Көрмедим дуняда, бек кёб айланыб.
Анда джашасам да турады хаман,
Туугъан джериме эсим байланыб.

Дуниягъа белгили Москва шахар
Хар кимни да кёлуне джетген.
Туугъаным Къарачайда,
кесим къарачайлы,
Олду артыкъ да насыблы этген.

Москва шаһар бек ёрге ёсуб,
Кёб шаһарладан болса да мийик,

Ол джеталмайды Минги Тауума,
Сюелед кёкге акъ бёркю тийиб.

Саулай таулагъа башчылыкъ этед,
Этеклеринде суула шоркъулдай.
Этедиле алагъа эжиу
Махар ёзенде гарала боркъулдай.

Кёбле термилелле шам Тебердиге,
Доммайгъа, Архызгъа джеталмай.
Москва кесинги с'эйдюргенсе да,
Турама джуртума къайтыб кеталмай.

Москва шахар! Кенгсе, уллуса,
Ол къудрет джокъ мени джеримде.
Адамынг джетгенд он миллионнга.
Андан кёбге аз таула төрюнде.

Алай болса да бек ушаш затла
Экигизде да барла айтырча,
Тёрт джаякъдан экигизге да
Джюрюйдюле къонакъла бирча.

Кёб миллетле джашайла сенде,
Джюзден артыкъ бизде да ала.
Сендеча, анда да шохлукъ туталла,
Бир-бирине кёз къулакъ бола.

Тойла, оюнла, байрам къууанчла,
Джокъду алада да уллу башхалыкъ.
Бизде огъур ишле джетелле бери
Ары да барад мында ашхылыкъ.

Экинчи бёлюм

Таурухла

Кеси бир къарыш, сакъалы минг къарыш

Эртде-эртде, эртде юч джашы бла бир юйдеги джашагъанды. Джылла оза, джашла ёсюб джетгендиле. Аталары, юйдегили болугъуз, деб билдире тургъанды. Джашла да бирер иш бла кюреше, заман ёте баргъанды.

Кюнлени биринде аталары ауругъанды. Дары-дарман, билгич излей тёрт джаякъгъа чабхандыла, аны ауруууна джукъ джарамагъанды. Кёб бармай ёлгенди. Джашла, аналары, хар не керегин да тындырыб, адетдеча асырагъандыла. Дууа кюнлери джетгенинде, аланы да айыбсыз этгендиле.

Аналары да джашлагъа, юйленигиз, дей тебрегенди. Бирер сылтау, бирер чурум чыгыб, ол айтханны этиб къоялмагъандыла. Балаларыны къууанчларын кёрмей, ана да дуниядан кетгенди. Ёлгенни ызындан этиллик затланы анга да этгендиле.

Бёлек замандан джашла, оноулашыб, быллай акъылгъа келедиле: хаман да уугъа айланыб келтирген этибизни ашайбыз, джаныуарланы терилерин сатыб хайыр тюшюрөбиз. Алай эсе, бери ташыб турмай, уугъа айланыучу джерлерибизде тамал салсакъ, къалай болур? Былайда юйюбюзню эшигине кирит тагъайыкъ да, бир уллу дорбун излейик, аны джарашдырайыкъ. Аллында от этер, къазан асар, тери кебдирир, этни къакъ этер джерле хазырлайыкъ. Къуру джылы кёзюуде болуб къалмай, къыш да джашарча, отунма дегенни джыяйыкъ. Малла да къурайыкъ. Бичен этейик.

Бир таб джерде дорбун табадыла. Аны кьа-
зыб, кенг да, мийик да этедиле. Элге келиб, хап-
чюклерин, сауут-сабаларын алыб кьайтадыла. Эт-
ген оноуларыча, хар нелерине да кьараб, джараш-
дырыб, джашаб тебрейдиле. Кёзюу-кёзюу экиси эки
джары уугъа кетиб, мында кьалгъан эндиге дери
тындырылмагъан ишлерин эте турады. Бу джол да
алай болады. Эки гитче уугъа кетедиле. Уллулары,
ингиралагъа дери джумушланы эте туруб, ала кьай-
тыргъа тепси кьурар кьайгъылы болады. Тюнене
келтирген кийиклерини этин кьазаннга салыб, баш-
ха джумушлагъа кьарай тебрегенлей, гугурук кьы-
чыргъанча бир таууш кьулагъына келеди. Кьара-
са, бир гитче адамчыкъ. Кеси да гугурукга миниб
келе. Ызындан да бир зат сьюрелгеннге ушай эди.
Джууукълашханында, ол аны сакъалы болгъанын
ангылады. “Тоба-тоба, быллай гитче адамчыкъ да
боламыды? – деди ичинден. – Кеси бир кьарыш,
сакъалы минг кьарыш”.

– Ассалам алейкум, ашхы улан! – деди ол, муну
кьатына джетгенлей.

– Алейкум ассалам! Кел, джууукъ бол! – деди
джаш.

Ол, гугурукдан тюшюб, аны мант башха тагъыб,
аллына атлады. Джаш да кишичикни кьошха кийи-
риб олтуртду. Чыгъыб кьазаннга кьарай, муну бла
да ууакъ-тюек затланы юслеринден сёлеше, кьар-
нашлары келир заман джетди. Джаш, кьазанда этни
чыгъарыб, тёрт юлюш этеди. Эки юлюшюн ызына,
кьазаннга, атады, ала келгинчи сууумаз ючюн. Эки
юлюшню саханнга салыб, гырджынланы, тузлукъну
да джарашдырыб, кьошха киреди. Тепсини ол адам-
чыкъны аллында кьоюб, кьазанны тюбюнде отну се-

риуюн этерге чыгъады. Къайтыб, кишичикни туура-сына олтуруб, туз дамымдан кёр, дейди. Ол алай айтханы бла къонакъ кесини юлюшюн лыкъ деб джутуб къояды.

– Ашхы улан, берлигинг буму эди? – деб сорады.

– Тёрт юлюш этиб, эки юлюшню эки къарнашы-ма къойгъанма, – дейди бу, бек сейир болуб. – Уудан ач болуб келлиқдиле...

– Ол а таб болмады, – дей, кишичик сакъалын-дан бир узун тюкню джыртыб алыб, эрлай аны бла джашны байлайды. Эшикге ашыгыш чыгыб, къазанны ичинде этлени артмакъларына салыб, гугурук-кугъа миниб, тас болуб кетеди.

Ингир къарангы болуб, джашла уудан келселе, къарнашлары байланыб тура. Къазан да башы тюбюне айланыб, ашаргъа джукъ джокъ. Байланыб тургъанны тешиб, хапар сорадыла. Ол да хар нени болумуча айтады. Гитче къарнашлары сейирсинедиле, къошда болгъан затла бла джубаныб джатадыла.

Эртденбла эртде туруб, ючюсю да дженгил огъуна ашарыкъ этиб, ауузланыб, ортанчыны къошда къоюб, ол бир экиси уугъа кетедиле. Къошда да иш кёб, аланы эте ортанчы экиндиге дери заманын аякъ юсюнде ашырады. Ингирге, къарнашлары келирге, къабарыкъ хазырларгъа керек эди да, къазаннга джугъутур эт салады. Къазанны тюбюнде отну уллу этиб, тюнене уудан келтирген джаныуар терилерине туз себиб джарашдырмагъаны эсине тюшюб, дорбунну бир джанында табхалары таба атлайды. Тузну алыб бери бурулгъанлай, гугуруккуну къычыргъанын эштеди. Тёгерекге къарайды, джукъ кёрмейди. Терилеге туз се-

биб, аланы чырмай турган сагъатында биягъы таууш джууукъдан чыгады. Сакъалыны кыйыры да кайда эсе да узакъда, бир гитче кишичик гугурукну юсюнде катына джууукълашыб келе. Эки аягъы джерге джетмей эди, кълунда да уллу кълмчиси.

– Салам алейкум, ашхы улан! – дей гугурукдан тюшюб, гугурукну джюегин да мант башына илиндиреди. Кълмчисин да белине чырмайды. Кълзанны да къл джетдиреди.

Джаш, аны саламын алыб, кел, джууукъ бол, дей, кълшха киргизеди. Тълге олтуртуб, бир-эки хапар сорургъа эт да бишеди. Бу, этни тълт юлш этиб, эки юлшню эки кълрнашына кълзанда кълды, эки юлшню да, тузлукъну да, гырджынны да саханга джарашдырыб, келтириб кълнакълны аллына салады. Кеси да, туурасына олтуруб, ашай башлайды. Кишичик, кесине джетген этни лък деб джутуб, мынга кълрайды.

– Ашхы улан, берлигинг буму эди? – деб сорады.

Джаш кълнакълга:

– Бусагълат эки кълрнашым уудан келликдиле, – дейди. – Сау бир джугълутурну этин кълзанны толтуруб салган эдим. Аны тълт юлш этдим. Бир юлшню сеннге салган эдим.

Гитче кишичик, анга джукъ айтмай, сакълалын сылай келиб, бир тукню джыртыб алыб, эрлай аны бла джашны байлаб тългеретеди. Кълшдан чыгълб, кълзанда этлени артмакълларына салады, кълзанны да уруб баш тълбуне кълблаиды. Эрлай гугуругуна миниб, тас болуб кетеди.

Кълрангы бола эки кълрнаш келедиле. Келселе аллайга келсинле, кълзан чортлаб, арлакълда башы

түбюне айланыб, от да чачылыб түтюнлей, къярнашлары да, къялча тук бла чырмалыб, тёнгереп тура. Аны да тешиб, ёрге суйейдиле, юсюн – башын къягъадыла, къазанны джууб, орнуна джарашдырадыла. Ол экиси алай эте тургъан кёзюде бу да ким келгенин, къалай болгъанын айтады. Ол кече да къярнашла, ууакъ-тюек бла джубаныб, ачлай джатадыла. Эртденбла уа эртдерек къозгъалыб, эт да бишириб, ашаб-тоуб, эки уллу уугъа тебрейдиле. Кете туруб гитчеге:

– Энди келсе, саламын ала, ичкери чакъыра турма да, къялычынг бла ур да, башын тюшюр да къой, – дейдиле.

Гитче кеси кшошда кългъанында, этиучюлерича, стауатны тазалайды, туз себилиб тургъан терилени кюннге джаяды, дорбунну ичин сибиреди, башха джумушлагъа къарайды. Ингиралагъа уа биягъы уллу къазанны отха асыб, ичин этден толтурады. Отунну азыракъ кёрюб, дюккючле да джарады. Тузлукъ хазырлайды. Эт бирча бишер ючюн, башындагъылары тюбюрекге тюрте, тюбюндегилени да баш джанына чыгъара тургъанлай, гугурукну къячыргъаны тунакы эштиledi. Сескеклениб белин тюзете, төрт джанына къарайды. Джукъ кёрмейди. “Эшта, эсимде тутханым ючюн къяулагъыма келди болур”, – деб, биягъы этлени къатышдыра башлагъанлай, таууш джарыкъ чыгъады. Къараса, кеси бир къярыш, сакъалы минг къярыш болур эди, бир гитче адамчыкъ гугурукга миниб, аякълары да джерге джетмей, келе тура. Къолунда да бир узун къамчиси.

– Ассалам алейкум, ашхы улан! – деб гугурукдан тюшдю.

– Алейкум ассалам! Кел, джууукъ бол! – деди джаш.

Гитче кишичик, эрлай гугурукдан тюшюб, аны джюгенин мант башха илиндириб, къамчисин да белине чырмай, таукел атлай, къошха кириб, тѳрге олтурду.

Джаш, анга тынчлыкъ-эсенлик соруб, къатында бир кесек мурукку этиб, барыб къарагъанында, эт да бишиб тура эди. Бери алыб, тѳрт юлюш этди. Эки уллу юлюшню ызына, къазаннга, атды. Бир юлюшню гитчерек этген эди да, аны да, дагъыда бир юлюшню да сахан табакъгъа салды. Тузлукъ, гырджын да алды. Къылычын кѳргюзюрге излемей, уллу джити бычагъын да къыны бла белибаууна тагъыб, тепсини да кѳлтюрюб, ичкери кирди. Тепсини гитче юлюшчюк болгъан джанын кишичикге айландырды.

– Узалыгъыз, къонакъ! – деб кеси да ашай башлады.

Къонакъ аллында юлюшюн лыкъ деб бир къабын этиб джутады. “Ашхы улан, берлигинг буму эди?” – дей, тюк юзер акъылда сакъалына узалгъанлай, бу, эрлай бычагъы бла сермеб, аны башын тюшюреди. Олсагъатдан минг къарыш сакъалы башына чырмалыб, къыппача болуб, тѳнгереб къачады.

Баш, къачыб, тѳнгере да бар, тѳнгере да бар, джаш да ызындан бар да бар, бар да бар, барыб баш бир тешике тѳнгереб тюшеди. Джаш, аны туталмагъанына къыйнала, ийилиб, ол тюшген тешике къарайды. Не келсин, тюбю къарангы, джукъ кѳралмайды. Къалай этерге билмей, бир кесекни алайда турады. Къайдан эсе да тешикни теренин-

ден тиширыу джылагъанча бир таууш къулагъына келгенча болады. Бир джукъ эслеялсам, деб джаш иги энгишге ийилиб къарайды. Болмайды. Джаш къошха къайтыб келеди. Кишичикни тѣнгегин эшикге чыгъарыб, бир джанына салады. Къошну ичин ариулаб, къолун-бетин джууады. Мант башха тагъылыб тургъан гугуруккуну кесиб, исси сууга уруб, тюгюн ариулаб, отну юсюне тутуб къалгъан тюкчюклеринден да тазалаб, къазаннга атады. Къарнашлары келирге кийик этни да, тауукъ этни да бишириб хазырлайды.

Эки уллусу, ол гитче кишичикден бир заран джетмей къалгъа эди, деб мынга къоркъуб, эртдерек къайтадыла. Джашны сау-эсен кѣрюб, къош да джарашыб тургъанын эслеб къууанадыла. Бу да, алагъа къол-бет джуудуруб, эки этден да салыб, тепси келтиреди. Гырджын, тузлукъ да салады. Ашатыб тойдургъандан сора хапарын айтады. Ючюсю да гитче кишичикни тѣнгегин арлакъгъа элтиб басдырадыла. Сора бир узун джыджым да алыб, гитче кишичикни башы тюшген тешикге барадыла. Эки уллу къарнаш ийилиб къарайдыла, джукъ эслемейдиле. Алай а тиширыу джылагъан тауушну бары да эштедиле. Алайда оноулашыб, тюшюб къараргъа таукел боладыла. Сен тюш, ол тюш, деб эки уллу къоркъаракъча этгенлеринде, гитче разылыгъын билдиреди. Аны белине джыджымны байлаб, энгишге иедиле. Тюбюне джетгенинде, къайдан эсе да бир джанындан ургъан ауангы джарыкъчыкъны кѣреди. Акъырын-акъырын аны таба атлаб башлайды. Бу хар атлагъаны сайын, джарыкъ уллудан уллу бола барады. Алай эте, джарыкъ чыкъгъан гитче эшикчик маталлы бир зат-

ха джетеди. Андан ичине къараса, юч ариу къыз, гитче кишичикни башын ортагъа алыб джылай-сарнай тура. Джаш, аллына атлаб, къызла бла саламлашыб:

– Нек былай аман этесиз? Бу арагъа алыб тургъаныгъыз а неди? – деб сорады.

– Бу бизни атабызны башыды, – деб джууаб бередице къызла. – Эртденбла эртде чыгъыб кете эди да, ингирге бизге ашаргъа бир джукъ алыб келе эди. Энди бу ёлдю, бизге да джашау къалмады. Ауруудан ёлмесек да, ачдан ёллюкбюз.

– Меннге тынгылай эсегиз, бир сёз айтайым, – дейди джаш, аланы сарнагъанларын бёле.

– Айт, тынгылайбыз, – дейдиле къызла.

– Биз юч къарнаш барбыз, – дейди бу. – Разы эсегиз, ёрге чыгъайыкъ. Атагъызны да адетдеча асырайыкъ. Андан сора юч юйдеги къурайыкъ да джашайыкъ.

Къызла, бир кесек сагъыш этиб, кёз-баш бла оноулашыб, огъай дегенлерин билдиредице. Къолгъа илинирча джукълары джокъ эди. Ол себеден ёрге туруб, джашны биргесине тебреб къаладыла. Бу тюбюнде джыджымны учун къызланы беллерине байлаб, башында экиси да ёрге тартыб, бирем-бирем ючюсюн да чыгъарадыла. Ахырында кесини белине джыджымны кысыб: “Тартыгъыз энди!” – деб къарнашларына таууш этеди. Муну ёрге тартхан болмайды. Дагъыда кычырады. Бу джол джыджым кесилиб, юсюне тюшюб къалады. Не этерге, къалай этерге билмей, иги кесекни туракълайды. Сора джарыкъгъа бурулуб, къызла тургъан джерге атлайды. Ол да бир дорбун эди да, тегерегине сынаб къараса, арлакъда бир тешике

кёзю илинеди. Къоркъаракъ да бола, амалсыздан анга кириб тебрейди. Къаллай бир баргъанын ким биледи, бир заманда гитче элчикге чыгъады. Къууаныб, тири атлайды. Элчикни къыйырына джетерге, аллына бир къарт чыгъады.

– Ассалам алейкум, мубарек! – деб салам береди бу.

– Алейкум ассалам! – дейди къарт. – Къайдан келесе, ашхы улан? Айт хапар!

– Джерни башына чыгъар мадар излеб айланама. Бир джол кёргюзтсенг, уллу игилик этерик эдинг.

– Ма алайда, ол джерге барсанг, бир мазаллы къочхарны кёрлюксе. Ол, чабыб келиб, сени уругъа излериқди. Онг мюйюзюне илиндириб быргъаб ийсе, сен джерни башына чыгъарыкъса. Алай болмай, сол мюйюзюне илиндирсе, энгишге, джерни джети къатына, тюшериксе...

Къарт айтханча бар да бар, бар да бар, бир заманда мазаллы къочхарны туурасына чыгъыб къалды. Ол мынга бек эрши къарады. Бу, дагыда аллына атлаб, аны онг мюйюзюне джаякълаб сюелди. Къочхар джашха мыллык атды. Бу, джунчуяракъ болуб, терс сюелдим, дегенча этиб, сол мюйюзюню туурасына чыгъыб къалды. Къочхар мюйюзюне илиндириб атханында, джерни джети къатына тюшюб кетди. Ойсураб танг кесекни турду. Бир заманда аязыб къараса, бир кенг, ариу тюз. Тёгерекде джан-джаныуар джокъ. Къайры барыргъа, не этерге билмей кёб сагыш этди. Сора кюн батхан джанына джол алды. Бар да бар. Бар да бар, бек узакъ кетди. Тамам арыб онгсуз болгъан кёзююнде бир гитче элчикге джетеди. Аны къыйырында адаргы юйчюкге къайтды. Бир къарт къатын арбазда бир затла эте, булджуй тура эди да, аны бла саламлашды.

– Амма, бюгече былайда къалыргъа боллукъ-муду? – деб сорду.

– Нек болмайды, боллукъду, алай а юйде эркишибиз джокъду, – деди къарт къатын.

– Мен хаталы адам тюлме, – деди бу. – Джоло-учума, бир кесек тынчайсам, кетерме. – Ичкери кирди. Юйню ичи – тышындан да болумсуз. Алай болса да, иги умут эте: – Амма, бир бек ач болгъанма, къабаргъа джугъунг джокъмуду? – деб сорду.

– Этейим бир зат, – дей, къарт къатын, табакъны алыб, юйчюкню мюйюшюне барыб, аны ичине сийе тебрейди.

– Амма, не этесе? – деб джаш олтургъан шиндигинден секириб ёрге турду.

– Этиб а не этеме, суу джокъду, – деди амма, эте тебреген ишин къоюб, мынга бурулуб. – Тылы басаргъа дей эдим. Менича джарлыла ма былай дыгалас эте джашайбыз. Байла уа, сауутлары алыб барыб, аланы суудан толтуруб келедиле да, бир ийыкъдан бир ийыкъгъа джетеди. Менича, алай келтирирге мадарлары болмагъанла, челек, джыккыр дегенча сауутлары джетишмей, ол чурум бла азаб чегиб тургъанла да кёбдюле.

– Амма, тылыны къоюгъуз да, нартюхюгюз бар эсе, къурмач этигиз. Ол бек ёз тутады.

Къарт къатын, тагъылыб тургъан хызенчикден бир кесек нартюх алыб, къурмач этеди. Джаш аны ашагъанында, хайт деб ёз алады.

– Амма, сууну не заманлада иедиле? – деб сорду джаш. – Къачан аладыла? Къачан барыргъа боллукъду?

– Сууну башын бир уллу эмеген сакълайды. Ол кишиге суу алдырмайды. Хар ийыкъ сайын элибиз анга бир къыз береди. Ол къызны ашаб бошагъын-

чы суу алыргъа таблыкъ чыгъады. Хар ким ары чабады, басынады, бир-бирине чырмау болады. Къарыусузлагъа кёзюу джетмей къалады. Челек, джыкы-кыр дегенча затла да къытдыла. Эмеген, къызны ашаб бошаб, эрнин, бурнун сюртюб, къан джугъуну кетергенлей, миллетни алайдан сюрюб къыстайды. Ма алай азаб чегиб джашайбыз.

– Эмеген къачан иерикди сууну?

– Тамбла, – деди амма. – Суу алыр ючюн, бюпон байны къызын эмегеннге берирге хазыр эте турадыла...

Джаш, эртденбла эрте туруб, кийимлерин къагъыб, сюртюб, ариулаб, биргесине къуру къамасы бар эди да, аны да белибаууна, керек заманда дженгил алырча, джарашдырыб такъды. Амма арбазда эди. Бу да чыкъды. Бир къычырыкъ, хахай, джылагъан тауушла. “Байны къызын алыб келедиле”, – деб амма сауутчукъларын алыб орамгъа чыкъды. Ол джылагъан, къычырыкъ, хахай бла бирге челеклени, къумгъанланы, тазланы бир-бирлерине тийиб зынгырдагъанлары да эштиле эди. Хар ким, алалгъаныча суу алыб къачаргъа, юйюнде болгъан сауутун джыйыб баргъанын ангылады джаш. Ол кёзюуде келгенле муну къаты бла озуб тебретиле. Къарт да бар, джаш да бар, эркиши да бар, тиширыу да бар. Бу да, акъырын барыб, ол миллетге къошулду.

Дженгилирек атлаб, миллетни ал джанына чыгъыб, эмегеннге азыкъ боллукъ къыз олтуруб баргъан арбаны артына чынгаб минди. Бу кимди, алай нек этди, деб мынга эс бёлген да болмады. Джаш, къызын къулагъына ийилиб, ариу айтды. Ол сарнагъанын тохтатды.

– Сен кёлюнгю бас, – деди джаш анга, – мени джаным сау болуб, сени эмегеннге ашатмам.

– Ол эмеген сенича кёбледен бошагъанды, – деб джылады къыз. – Анга киши джукъ эталлыкъ тюлдю.

Джаш, анга энтда ариу айта барыб, суу ызына джетерге арбадан тюшдю. Тири-тири атлаб, ол баргъан миллетни аллына чыкъды. Эмегеннге джууукъ джерде тохтады да:

– Миллет, алыгъыз суу! – деб кычырды, джамагъат саулай эштирча.

Ол къадар адамдан орнундан тебген болмады. Эмеген быланы чыртда джансыз этиб тургъанын энди ангылады джаш. Къыз олтургъан арбагъа атлаб, бир челекни алды да, барыб аны суудан толтуруб келиб, арбаны къатына салыб: “Ичигиз!” – деди. Суусаб болуб абзыраб тургъан адамладан андан алыб ичерге базгъан болмады. Бу алай айтханлай, сууну теренинден эмеген чарлаб чыкъды.

– Сен кимни сууун аласа?! – деб джетиб джашны будуу.

– Сен кимни суууна кириб тураса?! – дей, джаш да анга къадалды. – Кимден суу ючюн хакъ алыб тураса?!..

Эмеген, джашны кёлтюрюб, джагъада къумгъа урду да, къумда джашны аякъ ызлары къалдыла. Джаш да, эмегенни кёлтюрюб къумгъа урду да, аны инчиклерине дери батдырды. Эмеген экинчи кере алыб ургъанында уа, джаш тобукъларына дери батды. Бери чыгъыб, бу да аны алыб басханында, белине дери батдырыб ийди. Ол джунчугъан кёзючюкде эрлай къамасын алыб, эмегенни юч башыны бирин кесиб чортлатды. Эмеген хахайдан алыб тыпырдагъан сагъатда къалгъан

эки башын да тюшюрдю. Башларын, төнгегин да арлакьда джаргъа элтиб быргъаб, ызына къайтыб:

– Энди къаллай бир керек эсе да, къачан керек эсе да, суу алыргъа эркинсиз, – деди джамагъатха.

Миллет, ёмюрюнде къууанмагъанча бир къууаныб, джашны къучакълаб, ёрге-ёрге атыб, анга уллу сый берди. Къыз да, юсюн-башын джарашдыра, арбадан тюшмегенлей, джашны къарамы бла ийнакълаб турду. Аны атасы, келиб, джюрек разылыгъын билдирди.

– Сен меннге, бу миллетге да этген игиликни биз къайтараллыкъ тюлбюз, – деди ол. – Алай болса да, къызымы сен сау къалдыргъанса да, мадар бар эсе, аны юй бийчеге ал, байлыгъымы да джартысын ал, бирге джашарбыз. Меннге кюеу бол да къал, ашхы улан.

– Сау бол, мен айтханнга да кёлюнг къалмасын, – деди джаш. – Мен былайладан адам тюлме. Джерни джети къатындан башына чыгъар мадар бар эсе, меннге болуш.

– Ол мени да, былайлада джашагъан адамланы да къолубуздан келлик зат тюлдю, – деб бёлек заманны сагъыш этиб турду бай. – Сени башына чыгъарлыкъ джангыз мийик тауну башында къонуш этиб тургъан уллу къушду, – деди. – Ол хар ай сайын эки гаккы табыб, эки бала чыгъарады. Къуш аш излей кетгенлей, бир сарыубек къаядан чыгъыб, уяларына барыб, аланы ашаб кетеди. Сени джигит джаш болгъанынги биз кёрдюк. Ол сарыубекни ёлтюрюрге къолунгдан келирге ушайды. Къушну уясын изле да, балаларын сау къалдыр. Алай этсенг, къуш сени башына чыгъарлыкъды.

Джаш, джыйылган адамла бла саламлашыб, джолгъа чыкъды. Бар да бар, бар да бар, бек кёб барды. Таугъа джетгенинде, аны тегерегине айланыб, башына дженгилирек ёрлерча таб джер изледи. Аны табыб, ёрге кёлтюрюле тебреди. Бек арыб, бек кыйналыб чыкъды башына. Олтуруб солугъан да этиб, тёрт джанына къарады. Къуш уяда эки балачыкъны кёрдю. Уя бек таб ишленген эди. Бир джерде ёсген мийик базыкъ тереклени бир-бирине чалышдырыб, аланы башлары бла къургъакъ бутакъланы эшгенча джарашдырыб, юслери бла ууакъ чырпыланы джайыб, аланы юслерине да къургъакъ хансны тёшеген эди. Балачыкъла ол мурджарда рахат джата эдиле. Джашны кёргенлей, кьоркьуб, кычырыб, бир-бирлерине кысылдыла. Бу ол тереклени тюблерине барды. Сарыубек къалайдан чыгъаргъа боллукъду, деб сагъыш эте, тёрт джанына сескекли къарай, алайда бир ташны юсюне олтурду. Къуш балачыкъла да кычыргъанлары тохтатдыла.

Джаш тегерекден кёз алмай бёлек заманны олтурду. Къуш балачыкъла джангыдан кычырыкъ – хахай этиб тебрегенлеринде, ёрге турду. Къаяны джарылгъанындан бир уллу сарыубек чыгъыб келгенин эследи. Муну кёрмей, сарыубек тереклеге ёрлей башлагъанлай, джетиб, къамасы бла аны бойнун сермеди джаш. Башы бир джанына, тёнгеги бир джанына кетдиле. Бу да, солууун алыб, къуш балачыкълагъа ёрледи. Ала, сарыубекни ёлтюргенин кёрюб, къууаныб тура эдиле. Бу уяларына келгенинде, джангы тюрк ургъан къанатлары бла аны бетин, юсюн сыладыла. Асыры эркелетгенден бир къуш балачыкъ муну ичине джутуб, тышына

да чыгъарды. Бир-бирлерин ийнакълай тургъанлай, ариу кюнню булут басханча болду. Джауум тамчыла да агъыб тебретиле.

– Былай нек болуб къалды? – деб сорду джаш, ол тюрлениулеге магъана бермей, алгъынча эте тургъан къуш балачыкълагъа.

– Анабыз къанатлары бла кюнню джабханды, – дедиле ала. – Джангур тамчыла уа аны джыламуқларыдыла. Бизни сарыубек ашаб кетди, деб джылаб келеди.

Олсагъатдан уллу джел джетди.

– Энди уа не болду? – деб къоркъгъанын джашырмай сорду бу. Ол джел, уяны учуруб, быланы бирер джары быргъарча эди.

– Анабыз бек мийикден энгишге ашыгъыб келеди. Ол къанатларын дженгил къакъса, быллай джел болады. Келгени бла сени кёрсе, бу да сарыубекни бир тюрлюсю болуб, балаларымы ашаргъа чыкъгъанды бери, деб сени ёлтюрюб къояргъа боллукъду. Бизни къанат тюбюбюзге кир, – дедиле.

Ала айтханча этди. Бу алайда букъгъанлай, теркле кючлю бюгюлюб, уя бек чайкъалды. Къуш келиб къоннганын ангылады.

– Саумусуз, балаларым? – деб аланы эркелетиб башлады къуш. Сора, сарыубекни башы бла тёнгеги эки джерде атылыб тургъанын эслеб: – Меннге бу игиликни ким этди? – деди.

– Айтсакъ, анга сен не игилик этерге боллукъса? – деб сордула балачыкъла.

– Не айтса да, этерикме, бир сёзюн джерге тюшюрлюк тюлме, – балачыкъла джашны къанат тюлеринден чыгъардыла. – Сени бу игилигинги ёмюрюмде къайтараллыкъ болмам, – деб къуш ариу ай-

тды, эркелетди, тамам бек разы болгъанын, къууанганын билдире, джашны ичине джутду.

– Анам, биз да алай этиб тунчукъдурургъа аз къалгъанбыз, – деб джюуюлдедиле балачыкъла къоркъуулу ауаз бла. – Дженгил бери чыгъар.

Кертиси бла да, къуш ашыгъыб ауузундан бери чыгъармаса, тыныб къалыргъа джетген эди джаш. Бу да эс джыйыб, ол ючюсю да кёллерин басхандан сора, къуш сорду:

– Бизге насыбха бу таугъа къалай чыкъдынг? Кимсе? Не айланаса?

Къарнашлары башына чыгъармай кетгенлерин айтыргъа уялды. Кеси бир къарыш, сакъалы минг къарыш кишичикни, аны къызларыны юсюнден да джукъ айтмады. Уугъа айлана барыб, чунгургъа эс-лемей кетиб къалгъанча келишдирди, андан ары халпарын толусу бла айтды.

– Мен тилерик джангыз бир зат барды, – деди ол. – Не этерик эсенг да, джерни башына чыгъар.

– Ол тилегинги толтурургъа боллукъма, джол азыкъгъа къалай этейик, къайдам, – деб сагъышлы болду къуш.

– Къаллай джол азыкъ керекди?

– Джюз гаммеш бла джюз гыбы суу. Джерни джети къатындан башына дери учуб бармакълыкъ бек къыйынды, узакъ джолду. Ашым, сууум эркин болмаса, ары джеталлыкъ тюлме. Сен былай эт: ол элге эн да, эмегенни ёлтюрюб къызын сау къалдыргъан кишинге бар. Ол керт уллу байлыгъы болгъан адамды. Маллары кёбдире. Джюз гаммешни сенден къызгъанныкъ тюлдю. Мен айтхан затланы хазыр этиб, элни бу къыйырында талагъа джыйыгъыз. Мындан кёз джетдире турур-

ма да, иш тыннганлай, учуб алайгъа барырма...

Джаш, келиб, байгъа болумну айтады. Ол сёз да салмайды. Элден джашланы джыйыб, джюз гаммешни кесдирди, терилерин алдырды. Энди хар не хазырды, деген кёзюуде джарыкъ кюн къарангы болгъанча кёрюндю. Ёрге къарагъанларында, къуш учуб келе эди. Къонду талачыкъгъа. Къанатларын кенгнге джайды. Къанатланы юслери бла гаммеш мыллыкланы, гыбытла бла сууланы ариу тизиб, джарашдырыб, учхан сагъатында тюшюб кетмезча къанатлагъа къаты байладыла. Барыны да юсю бла бир кийизни джайыб, джашны анга бауурундан джатдырдыла. Къушну айтханын эте, аны да этлени, гыбытланы бегитген джиблерине деменгили байладыла белинден, аякъларындан, имбашларындан. Къолларын бош къойдула.

– Энди джаллагъыз былайдан, – деди къуш алайда адамлагъа. – Ансы, уча тебресем, къанат джелим бла сизни джерге джагъыб къояргъа, узакъгъа быргъаб иерге боллукъма. – Ала кетгенден сора джашха: – Мен, “къакъ”, дегенлей, эт къабдырыб, “къукъ”, дегенлей, суу ичириб тур, – деди да, аллына бир-эки атлам этиб, хауагъа кёлтюрюб башлады.

Къуш уч да бар, уч да бар, уч да бар, джаш да, “къакъ”, десе, эт бериб, “къукъ”, десе, суу ичириб, кюнлени, кечелени барыб турдула. Бир заманда къайдан эсе да башха тюрю джарыкъ ургъанча болду. Джаш джерни башына джете кетгенлерин ангылады. Тюз ол кёзюучюкде къуш, “къакъ”, деб къычырды. Этлери бошалгъан эди. Дженгил огъуна бир джукъ къабдырма са, мындан ары кёлтюрюлюрге къарыуу джетмей, энгишге айланыб тебрерик эди. Джаш эрлай къамасы

бла кесини бир аягыны балакъ этин кесиб берди. Аны бла джерни башына да чыкъдыла.

Бу, къушну юсюнден тюшюб, асхай тебрегенинде:
– Нек асхайса? – деб сорду къуш.

Амалсыздан балакъ этин кесиб бергенин айтды джаш. Къуш, ол эт кесекни ауузундан чыгъарыб, кесилген джерине тюкюрюгю бла джабышдыргъанында, джашны аягы, алгъыннгы орнуна келиб, саббасау болуб къалды. Алайда экиси да джылы саламлашыб айырылдыла. Къуш энгишге кетди, джаш да, дорбунларын табаргъа керек эди да, кюн чыкъгъан джанына джол алды.

Бар да бар, бар да бар, кюнлени, айланы барыб турду. Бек арыб, абзыраб, дорбунну тѣбен джанында чегетге джетди. Олтуруб бираз солуб, дорбуннга къараб турду. Ары кирген, бери чыкъгъан адам кѣрмеди. Бир джанындан къуу терек бутакъла сыннганча таууш келиб, ары бурулду. Юсюнде да зыккыл кийимлери бла бир тиширыу бутакъланы сындырыб, джыйыб кюреше эди. Джаш аны къатына джууукъ барды. Кеси бир къарыш, сакъалы минг къарыш кишичикни гитче къызы болгъанын кючден таныды. Ол муну таныгъан да этмеди. Аллай бир заманны ичинде чачы, сакъалы да джетиб, кийиннгени да башха тюрлю адамны къайдан танырыкъ эди, кесин да ёлгеннге санаб турса.

Къыз, къоркъуб, къача тебреди. Бу аны ариу айтыб тохтатды. Кесин танытды. Хапар сорду. Эки къарнаш эки уллу эгечни алыб джашагъанларын, муну да къарауаш этиб тургъанларын айтды къыз. Джашла ууда болгъанларын да билдирди.

– Сен отуннга джыйгъан бутакъларынгы да ал да бар, – деди джаш. – Мен къарнашларыма уудан

келе тургъанлайларына туберме. Алай тубеб къалалмасам да, не алагъа, не эгечлеринге мени юсюмден джукъ сездирме. Бары бла да араны кесим айырма.

Къызыны джыйгъан къургъакъ бутакъларын кюлтеча джарашдырыб, аны сыртына салыб, дорбуннга ашырды. Кеси да чегетни ичи бла къарнашлары уудан келлик сокъмакъ бла алларына кетди. Бир джерде терен чауулну башы бла оза эди сокъмакъ. Алайда тохтады. Кюнортадан атлай къарнашлары да алайгъа джетдиле. Бюпон узакъ бармазлыкъларын, кеслери да джаяу кетгенлерин къыз айтхан эди. Экишер-ючюшер джаз тауукълары, къоянлары бар эдиле къолларында. Муну кёрюб тохтадыла. Бу да, аллына атлаб, саламлашды. Алгъы бурун экиси да танымадыла. Бир кесекден эм уллулары ишекли болду.

– Сенмисе, къарнашым? – деб сорду.

Гитче “хо” дегенча башын силкъди. Ортанчы, ийнаныб да къалалмай, не этерге, не айтыргъа да билмей, симсиреди. Уллу уа:

– Мадарынг бар эсе, кеч, – деди. – Ол аманлыкъны этиб, бизни джашаргъа эркинлигибиз джокъду, – деб ортанчыны сермеб бууунундан тутду да, аны да суйрей, чауулгъа секириб кетди.

Джаш дорбуннга келди. Эки уллу эгеч аякъларын джуудура тура эдиле эм гитчеге. Бу, тышындан бир кесекни къараб туруб, ичкери кирди. “Агъач адамгъа ушагъан бу не затды”, – дегенча, эки уллу къоркъуб къарадыла. Бу, алагъа эс бёлмей, төрге чыгыб олтурду да, кесин танытды. Къарнашларын ёлтюрю акъылы болмагъанлыкъгъа, ала кеслери чауулгъа чынгаб ёлгенлерин айтды. Кеси гитче эгечге юйленнигин да билдирди.

– Бюгюнден башлаб, сиз муну къарауашлары боллукъсуз, – деди тамада эгечлеге. – Менден да айырылыб джангыз къалгъаны ючюн сиз мынга артыкъ да эс бёлюрге, къайгырыргъа борчлу эдигиз. Тыш адамлагъа да этедиле алай. Сиз туугъан эгечигизни сындырыб, къыйнаб тургъансыз. Джашау кёзюудю. Дерт къайтаргъанлыгъым тюлдю, алай болса да бу сынагъанны сиз да сынагъыз. – Гитче эгечге бурулду да: – Энди сен былагъа не этериклерин, не джумушха къараргъа кереклисин айт да айырт, мен тегерекге бир айланыб къайтайым, – деб чыгыб кетди.

Ол дорбундан узакъ болмай алапат юй ишлеб джашагъан хапарлары барды. Аны кёрмегенибизча, къыйынлыкъ кёрмей джашайыкъ биз да.

Нарт Сосуркъа бла Генджаланы Гемуда

Эртде-эртде, бек эртде заманда бир къарт киши джашагъанды. Ол кишини юч джашы болгъанды. Байлыгы – джангыз бир байталы болгъанды. Ол байтал хар кече сайын бир тай табыб тургъанды. Тайчыкъ анасындан тууб, анасы аны тили бла да джа-лаб, ёрге тургузуб, юсюн таза этиб ары-бери джюрютгенлей, бир кесек заман да ётгенлей, кече ортасында, бек къарангы заманда, кёкден Батрас деб юч башлы бир эмеген тюшуб, ол тайчыкъны ашаб кетиб тургъанды.

Киши, не бек къыйналса да, анга этер мадар табмагъынды. Бир кюн ол киши, юч джашын да чакъырыб, оноулашыб, алагъа былай айтханды: “Джашла, бизни байлыгыбыз, мюлкюбюз да – джангыз бир атыбыз барды. Ол ат бизге къууанчха-байлыкъгъа хар кече сайын бир тай табады. Ол тайчыкъ, анасындан тууб, анасын да эмиб, сютден тоуб, ары-бери джюрюб башлагъанлай, кёкден бир юч башлы эмеген тюшуб, ол заманда кёк да джашнаб, элияла да чартлаб, джанкъылыч тюшуб, кече къарангы болуб къалгъан заманда тайчыкъны ашаб кетиб турады. Джашла, ат тай табмай бир кече да къалмайды, андан а не келсин, эмеген ашаб кетиб турса. Аны ючюн биз, бир оноугъа келишиб, хар кече сайын атны отларгъа ийиб, кече тайчыкъны эмегеннге ашатмаз ючюн, ингирден эртденнге дери сакъларгъа керек-биз”, - дегенди.

Киши, джашлары бла бир оноугъа келишиб, биринчи кечесинде тамада джашына атны сакъларгъа буюргъанды.

Ол да, ингир кечеге айланганлай, атны джерлеб, артмагына да аркъанны, ашарыкъ, дагыда керек затларын салганды. Атны джюгенин сол къолуна, къамчисин да онг къолуна алганды. Бир кесек заманы да барыб, бир ариу кырдык ёсген кенг джерде тохтаб, атны джерин артмакъла бла биргелей алганды. Къырдышны орта сюремине къазыкъ уруб бегитгенди. Къазыкъга да алыб келген узун аркъанны къаты къысыб бегитгенди. Атыны ал сол аягыны юсю бла инчигине джыджымны ычхынмазча ариу къысыб бегитгенди. Атны джюгенин башындан алыб, джаб-джашил ариу хансха отларга ийгенди.

Джаш кеси, атны джаурлугъун къырдышха джайыб, ат джерни да башыны тюбюне джарашдырыб салыб, джамчысын да юсюне атыб, бир кесек таянайым, деб джатыб, джукълаб къалганды.

Атны сакълагъан джаш джукълагъанлай, бир бёлек замандан ат да, мылы хансдан отлаб тоуб, къозлар заманы джетиб, джатады. Кече ариу, ачыкъ, кёк да джулдузладан толуб, салкъын аяз да хансланы юсюн сылай, ат да, бек къыйналыб, арт аякълары бла джерни тырнай, кече ортасы болады. Джаш ариу хауада татлы джукълаб турганлай, ат бир тору къашха тайчыкъ табады. Ат, бир кесек замандан тайчыкъга айланыб, ёрге туруб, тили бла джалаб аны ариулаб тебрейди. Тайчыкъ да, анасы ариулаб кюрешгенин сезиб, анасы таба айланырга кюрешеди. Анасы, тайчыкъны тили бла джалаб, бурну бла къуйругъундан тюртуб, ёрге тургъузурга излейди. Ол да, бир кесек заманны кюрешиб, къалтырай, абына-сюрюне, ёрге турады. Ёрге турганлай, аллына атлаб, анасыны эмчегин излеб табыб, сютюнден да тоуб, тиричик болуб, ары-бери чабарга, чынгарга да кю-

решиб, джукълаб тургъан джаш нартны юсю бла да чынгайды. Алай а къаты джукълаб тургъан джаш уянмайды.

Бир бёлек замандан кёк чартлаб атылыб, андамында кёкню чартлагъаныны джарыгы бла биргелей узакъда джанкъылычны тогъайы кёрюнеди. Джауум, челек бла сууну къуйгъанча, къаты джауады. Ат, тайчыгъын къатына къысыб, тыпырдаб, къычырыкъ-сыйыт этиб, кишнерге кюрешеди. Алай болгъанлыкъга, татлы джукъугъа бёлениб тургъан джаш, уянмай, бетин да джамчыны этеги бла джабыб, бир джанына айланыб джукълайды. Кече къарангы чарс болады. Кёкден юч башы болгъан эмегенни къаралдысы кёрюнеди. Атны кишнеб, къычырыкъ-сыйыт этген таушун ол джаш эштмейди.

Батрас деген юч башлы эмеген, эки башы бла атны ары тюртюрб, бир башы бла тайчыкъны белинден къабыб къычыртыб, ёрге кёлтюрюрб, кёкге алыб баргъан къаралдымы кёрюнеди. Джарлы байтал, тайчыгъын къорууларга кючу джетмей, эмегеннге алдырыб, кёкге къараб кишнеб, адамча, тиширыуча къаргъаб, сарнаб къалады алайда. Батрасны уа, тайчыкъны алыб бара тургъанлай, кёкден ат таба айланыб эки башы: “Биз тамбланы кечесинде да келлик-биз, сен да бир ариу семиз тай табарса”, - деб къычырадыла.

Эртденбла эртде, кюн да чыкъгъандан сора, сакълауул джаш да джукъудан тоюрб уянса, ат отлагъаныча отлай, ханс мылы, отлау да аламат. Джашны джангыз сезгени – джамчы мылыракъ, кийимлерини да джабылмагъан джерлери суу болуб тура.

Джаш, ёрге туруб, кесин джарашдырыб, тазалаб, атны сылаб-сыйпаб, ариу этиб, джерни да юсюне салыб, хар затны да джыйыб, атха миниб, юйюне

салыб келеди. Атны джерин алыб, габдешни аллына тагыб, юйге киргенлей, атасы анга: “Не болдунг, не кёрдюнг?” – деб сорады. Джаш атасындан джукълагъ-анын джашырады. Атасы, джашы бла не болгъанын ангылаб, урушхан-зат этмей: “Джашым, не хомух эдинг, – дейди. – Былай хомухса деб турмай, эдим. Бу кече сени гитче къарнашынгы, ортанчыгъызны, атны сакъларгъа иейим да, аны да не боллугъуна бир къарайым”.

Ашхам къарангы бола башлагъанлай, ортанчы джашы, атны джерлеб, хар кереклисин алыб кетеди. Уллу къарнашы этгенча, хар затны джарашдырыб, атны отларгъа тагдады, кесине да орунчукъ этиб хазырлайды. Кечени ариулугъу, джулдузланы джарыкълыгъы, хансха мылы тюшюб, хауаны тазалыгъы джашны джукъугъа тартханлыкългъа, ол, атасыны айтханындан таймай, тынчайыргъа да кёлю бармай, тегерегине къараб, бир танг таш табыб, къол таш атаргъа кюрешгенди. Къол таш атыб ойнар ючюн, бир сыннган базыкъ чыбыкъны алыб, таш атарыкъ джерин сызыб, кеси-кесине, бу сыздан ётюрб атсам, саналлыкъл тюлдю, деб ышан этиб, юсюнде ауур, къурчдан этилген кийимлерин да тешиб, къол таш атыб тебregenди. Къол ташны джууукъл атса, кесине, “ий, хомух”, деб, узагъыракъл атса уа, “ай, аперим”, деб бир талай заманын ётдюреди. Сора бир заманда къараса, ат джатыб, арт аякълары бла хансны джерге къатышдыра тургъанын, ынгычхагъанын кёреди. Джаш, атны табыракъл джатдырыб, башын, бойнун да къашыб, ариу да айтыб, болушургъа кюрешеди.

Ол да алай эте тургъанлай, ат бир кесек замандан ариу тору, акъл мангылайы болгъан бир тайчыкъ табады. Джаш къууанчы ичине сыйынмай, ханс джыртыб, тайчыкъны бурнун, къулакъларын, къулакъл

артларын, кёз тегерегин, юсюн сюртюб, атха джала-
тыр джанындан болады. Атны да сылаб, сыйпаб,
юсюн хансдан, джерден ариу этеди.

Кече ортасы джетерге, ай да кёкню ортасына ке-
лирге, тайчыкъга да болушуб, анасын эмизиб, сют-
ден тойдурады. Ол да ары-бери джюрюб, чынгай, се-
кире башлагъанлай, кече къарангы болады. Алай бол-
гъанлай, кёк биягъынлай кюкюреб, чартлаб, атылыб,
джангур да, челек бла суу къуйгъанча, джаууб, анда,
къайда эсе да узакъда, джанкъылычны тогъайындан
келген джарыкъ джерни сыз этиб, джарытыб башлай-
ды. Биягъы ат тайчыгъын къатына джыяды.

Ортанчы джаш, не бола тургъанын ангыламай, сей-
ирсиниб къарайды. Кече къарангыда кёкден юч баш-
лы эмегенни къаралдысы атны юсюне тюшюб тургъа-
нын кёрюб, къоркъуб, бир джанына къачады. Биягы юч
башлы эмеген, эки башы бла атны арлакъ тюртюб, бир
башы бла тайчыкъны белинден къабыб, кёлтюрюб теб-
рейди. Биягъынлай ат, адамча тиллениб, тиширыуча
сарнаб, эмегенни ызындан кишней къалады. Эмеген
да, энгишге айланыб, атха: “Сен мени къаргъама да,
тамбланы кечесине бир ариу тай табыб тур!” – деб къы-
чырыб, къарангы кечени кёпюнде тайчыкъ бла кёзден
ташаяды. Джаш, болгъан затны кёзю бла кёрюб, къор-
къуб, джукъ этелмей къалгъанына къыйнала, атны дже-
рине олтуруб, сагъышха кирди. Олсагъатлай огъуна
алайда джауумла тохтаб, кёк да джулдузладан толуб,
кечени ай джарытыб, суу да саркъыб табигъат орнуна
келеди, ат да отлаб башлайды.

Ортанчы, атны сакълагъан джаш, тангнга дери
сагъыш этиб, кирпич къакъмай чыкъды. Эртденбла
эртде джаш, атны джерлеб, хар затын джыйыб, юйге
келиб, атны габдешни аллына тагъыб, хар затын

алыб, юйге кирди. Атасы, кече узуну джукъламай, эртденбла эртде туруб, юйюню ичинде ары-бери бара тургъанын кёрдю ол.

Атасы соргъунчу джашы болгъан хапарын кёр-генича, болушлусуча айтды. “Аллаху тагъала сени алай къызбай джаратхан эсе, не этериксе. Алай бол-са да, сен нартланы ортасында джашайса, ала бла тенг болургъа керексе. Мен, тамбла ингирала атны сакъларгъа сени гитче къарнашынгы ийиб, аны да бо-лумун бир кёрейим”, – деди атасы.

Ючюнчю ингиринде киши эм гитче джашын, Со-суркъаны, атны ол юч башлыдан сакъларгъа джибе-реди.

Сосуркъа, атны джерлеб, хар затын джыйышды-рыб, артмакълагъа салыб, таб кийимлерин, такъыл тюбюн, дюркейин кийиб, аны башына темир такъыя-сын бегитиб, юсюне да къарт атасындан къалгъан кюбе къапталын кийиб, аны тышы бла бютеу кюбеге джасалгъан хазырларын да белине кысыб, къама-сын, кылычын да белибаууна тагъыб, атха миниб, атны кютер, сакълар джерине тебрегенди. Атасы, ызындан эшикте чыгъыб, сёлешмей, ичинден: “Аллах, сен гитче джашыма бир болуш”, – деб тилегенди. Ючюнчюсю, уллу къарнашлары баргъан джерден ар-лагъыракъ барыб, сууну бойнунда бир уллу къая таш-ны къатына, алапат таза кёк кырдык болгъан джер-ге барыб, къарнашлары этгенча, атны аркъаннга бай-лагъанды. Байлагъан аркъанын да, ат суугъа дже-тиб ичерча, узун этгенди. Къарнашлары этгенча, бу да, джауурлугъун тюбюне салыб, ат джерин да башына салыб, атны джюгенин артмакъла бла ат джерни тю-бюне салгъанды. Джамчысын да тешиб, этген орну-ну юсюне джайгъанды. Белинде белибауун, къамасы бла кылычын урушха хазырлай, кыынларындан

чыгъарыб, джамчысыны юсюне салгъанды. Сора суу бойнуну таб джерине барыб, бир къол ташны алыб келиб, къырдышха, джамчысыны къатына, салгъанды. Дагъыда суугъа барыб, суу ичиб, бетин джуууб, аягъында нарт мусука деген чабырларын джуууб, келиб, бир кесек заманны къол таш атыб булджугъанды.

Андан да эригиб, ат джерни юсюне олтуруб, ариу кечеги тауушлагъа тынгылагъанды. Сууну шоркъулдагъаны, кечеги къанатлыланы джырлагъанлары, джулдузланы джарыгъы, таза хауаны чарсы джашны джукъусун келтиргендиле. Ол, къылычын да къолуна алыб, секириб ёрге да туруб, къылычымы джитилигин, къурчлугъун бир кёрейим, деб сыртда джангыз ёсюб сирелиб тургъан терекни къатына баргъанды. Ол терекни базыкъ бутагъын къылычы бла сермеб юздюргенди. “Къылычымы джити болгъанын билдим, алай а не тели эдим, ёсюб джашнаб тургъан бутакъны джашауун къурутдум”, – деб кеси-кесине ичинден урушуб налат бергенди.

Джаш алай эте тургъанлай, байтал, биягъынлай джатыб, эки арт аягъы бла топракъны, хансны тырнай башлагъанды. Сосуркъа, аны кёрюб, къатына келиб, ал сол аягъында байланыб тургъан аркъанны бошлагъанды. Атны таб джатдырыб, аякъларын да тюз создуруб, башына келиб ариу сёзлени айтыб, ауузуна мысты хансла джыйыб салгъанды. Бир кесек замандан ат бек къыйналыб, тайчыкъны башы бла ал эки аягъы къарагъанды. Нарт Сосуркъа, атны къыйналгъанын кёрюб, барыб, акъырын тайчыкъны эки ал аягъындан эки къолу бла тутуб тартыб алгъанды. Тайчыкъны уллу акъ туякълары, кеси тору, мангылайыны узуну бла акъ къашхасы болгъаны, кече болса да, белги болуб кёрюнгендиле. Джаш, бек къу-

уаныб, ат эсин джыйгъанында, тайчыкъны къоллары бла алыб, атха джалатыб, эмизген да этгенди. Бир кесек замандан, тайчыкъ, анасыны сютюнден тоюб, ары-бери секире башлагъанлай, хауа бузулады. Сосуркъа, ана атны да, тыйчыгъын да къая ташны тюбюне джыйыб, келе тургъан джангурдан къорууларгъа кюрешгенди. Джангур бек къаты джаууб башлайды.

Бир заманда тегерек чарс болуб, кёк джашнаб, чыкъырдаб, кёкню джашнагъаны кечени анда-мында джарыкъ этиб, джанкъылычны тогъай джарыкъ сызлары узакъдан, бийни дюбюрю джылтырагъанча, бир бек джылтыраб кёрюннгендиле. Ол кёзюуде бир ариу адам, уча келиб, джерни къатына джууукълаша башлагъанлай, бир башыны орнуна юч баш битиб, кеси да бир къутсуз, эрши зат болуб къалгъанды. “Батрас деген эмеген кёреме”, – дегенди джаш ичинден. Байтал да, ташны къатында тайчыгъын тюбюне къысыб, адамча тилленнгенин, кишнеб да къычырыкъ-сыйыт этгенин кёрюб, ол нарт джаш алайда бек сейирсинеди. “Бу не тюрлю зат болду, ёмюрде бизни атыбыз, Къарашауайны аты тиллениб селешгенча, тилленмеген эди”, – деб къылычын онг къолуна алады. Сол къолу бла да атны эки аягъыны юсю бла джалындан тутуб, къолтугъу бла тебериб, ташха къысады. Атны тюбюнде бугъуб тургъан тайчыкъны да сол джан сюеги бла, сол тобугъу бла, чыгъыб кетмесин, деб анасына къысады.

Сосуркъа, башындан, кёкден, ташны юсю бла салыныб келген эмегенни онг къолунда къылычы бла сермеб, башын кесиб тюшюреди. Бир башы кесилгенлей, эмеген, эки башы бла тёнгереб, джерде ташны къатына тюшеди. Джерге тюшсе уа, Батрасны кючю, кёкде болгъан заманындача болмай, къарыу-

сузуракъ болады. Джерде Сосуркъа аны эки башы бла сермешиб, дженгил огъуна энтда аланы бирин къылычы бла кесиб тюшюреди. Экинчи башын кесиб тюшюргенлей, эмеген муну къуйругъу бла уруб ойсуратыб, джамчыны юсюне аудурады. Кеси да ёлюрге джетиб, сермеширге къарыуу болмай, Сосуркъаны башы бла бууаргъа къадалады.

Нарт джаш, эмегенни тюбюнде тургъанлай, эсин джыйыб, джамчыны юсюнде къамасын къолуна алыб, алайда ючюнчю башын да кесиб тюшюреди.

Къан, кир, батмакъ болгъан ташны къатындан атны да, тайчыгъын да ариу хансха сюреди. Кеси да, асыры арыгъандан джугъун да билмей, бир кесек заманны къалкъыйды. Бир заманда уяныб къараса, кече алапат, кёк да джудузладан толуб, тегереги да къара кир, къан, эмегенни тёнгеги бла юч башы да джамчыны юсюнде атылыб тура. Сосуркъа, эмегенни юч башыны алты къулагъын кесиб, джуууб, эки артмакъгъа ючюшерден салады. Къамасы бла ташны тюбюн къазыб, эмегенни тёнгеги бла юч башын алайда басдырады. Тегерекни ариулаб, кийимлерин да тазалаб, энди, Аллах айтса, хар зат да къоркъуусуз болду, дей, тайчыкъны къатына барады. Анасы да, баласы да, разылыкъларын билдире, кишнеб, джаш таба айланадыла. Джаш асыры къууаннгандан онг къолу бла тайчыкъны джалындан сылайды. Алай этгенлей, ол бир джыл болгъан уллу тай болуб къалады. Батыр нарт, сейирсине, къууана, джюген кийдирирге излейди ол тайчыкъгъа. Анга джюгенни салгъанлай, тайчыкъ эки джыл болгъан тай болады. Нарт Сосуркъа, анга да сейирсине, къууана, былай этиб да бир керейим, деб атны джерин салгъанлай, тайчыкъ юч джыл болгъан ат болуб къалады.

Сосуркъа, хар затын артмакълагъа салыб, атны

къязыкъдан бошлаб, тайгъа артмакъланы салгъанлай, ол төрт джыл болгъан ат болады. Нарт джаш, аны къараб-къарагъынчы ёсгенине къууана, секириб аны юсюне миннгенлей, ол дагъыда беш джыл болгъан ат болады. “Мени быллай затха кёзюм ачылмагъан эди”, – деб хурджунундан тютюн чапыракъланы алыб, бирин ууб, биринден да эллиуан этиб, ичине уугъан тютюнюн къуюб, чырмаб, аны да ауузуна салса, къара чакъмасыны отлугъу тауусулуб, чагъаргъа излемейди. Джаш алайда ангылайды отлукъгъа эмегенни ууу джетгенин. Батыр нарт, атны юсюнде олтуруб тургъанлай: “Ярабин, къайда табайым бу отну ёзегин, тютюнюн къабындырыб да къалай тютюн ичейим?” – деб төгерегине къарайды. Къараса, узакъда бир уллу от джарыкъ кёреди. Сосуркъа, атны юсюнде тургъанлай, сагъышха киреди: “Ярабин, ол узакъда джаныб тургъан отха къалай барайым”, – деб.

Атха миниб тургъан Сосуркъагъа джудузлу джарыкъ кечеде ат бла отну ортасында бир уллу тенгиз да кёрюнеди. Ол сагъыш эте тургъанлай, тубюнде ат, адамча сёлешиб: “Сен, кёзлеринги иги къысыб, онг къолунгдагъы къамчи бла мени онг бут этими бир ур”, – деб айтады. Нарт джаш ичинден: “Бу мени тайчыгъым бу кече тууб, бир кесек заманны ичине бешджыллыкъ ат болуб, энди адамча да тиллене башлаб, эртде нарт таурухлада айтылгъан ат, нартланы бийлерини бийи Генджаланы нарт Къарашауайны аты, залим тулпар Гемуда, адамча тилленеди, деб таурухлада болмаса, айтыб эштмегенме”, – дейди. Алайда атына да Генджаланы Гемуда деб ат атаб, кёзлерин да къаты къысыб, атын къамчи бла урады.

Бир кесек замандан Сосуркъа, джукъ да сезмей, кёзлерин ачса, ат да, кеси да уллу тенгизни юсю бла

учуб ётюб, бир ариу, сейир джана тургъан отну аллында сирелиб тура. Ол отха джюз уллу къазан асылыб, ичлери да этден толуб къайнай, къазанланы тегерегинде джюз эмеген, сыртларын отха айландырыб къыздыра, джукълаб тура.

Джаш, сескекли болуб, къоркъуб кете башлайды. Дагъыда: “Не боллукъ эсе да, тютюнюмю бир къабындыра джанлайым былайдан”, – деб атдан тюшуб, ийилиб, бир бутакъ сыннганны алыб, аны бла тютюнюмю къабындырыб, бутакъ сыннганны ызына, отха, атаргъа излейди. Къалай эсе да джунчуб, джана тургъан бутакъчыкъдан джукълаб тургъан эмегенни юсюне от джилтинчик тюшюреди. Эмеген, къычырыкъ этиб, чынгаб ёрге туруб, джана тургъан джилтинни кесини юсюнден тамам узакъгъа учурады. Сосуркъаны къолунда тургъан чакъмасыны да отлугъу, ызына къайтыб, олсагъатлай къызады. Эмегенлени отлары да, сейир джаннганы кетиб, тюз от джаннганча джаныб башлайды. Былайда Сосуркъа да ангылайды отну сейир джаннганы къайры кетгенин: “Да энди нарт элlege да джылыу келди болур, урланнган от ызына келиб”, – деб ичинден къууанады.

Эмеген да, къычыра, хахай эте, аллында сирелиб тургъан джашны эслеб, бууады. Алайда джукълаб тургъан эмегенле уянадыла. Бир талай къаны къызгъан джаш эмеген тамада эмегеннге: “Эркинлик берсенг, биз ма бу джаныуарны да, атын да дженгил огъуна джыртыб, ашаб сирелейик”, – дейдиле. Дагъыда тамадаларына: “Сен этни къазандан алыб, чийли бла бишгенин кёргюнчюн, биз аш-муш ийис этген джаныуарны джыртыб, джутуб, джерде къанын да къоймай джаларыкъбыз”, – дейдиле эмегенле. Тамада эмеген къолун ёрге кёлтюреди. Джаш эмегенле, тамада къачан да тамадады, деб дженгил огъуна

тохтайдыла. Тамада эмеген, ёрге туруб: “Эмегенле, биз, хар кюн сайын нарт элlege чабыуул этиб, гам-мешле сюрюб келтириб, кесиб, джарашдырыб, джюз къазанны ичин толтуруб асыб, бишириб, хар кече сайын аны ашайбыз. Алай болгъанлыкъгъа биз андан тоймайбыз. Энди алай этейик. Биз бу къоркъа билмей, ит Сосуркъача, бизге келген джашха, атына да бусагъатда тиймейик, кесини бойнуна да борч салайыкъ. Ма джюз къазан къайнаб, бишиб турады. Бу бизни ол къазанлада этден тойдурса, башына бош этербиз, тойдурмаса уа, атын да, кесин да ашарбыз”, – деб эмегенлени хо этдиреди.

“Мен, сиз айтхан ишни этиб, сизни бу кече тойдурургъа хазырма. Джангыз мен сизден бир тилерим: меннге болушлукъ этерге алты чемер, кючлю джаш эмегенни сайлаб беригиз. Алагъа алты бычакъ да беригиз, дагъыда алты табакъ да беригиз. Меннге уа, этни къазанладан чыгъарырча, кючлю, сынмазча, бир уллу чолпу да беригиз”, – дейди нарт джаш. Эмегенле терк огъуна джашны айтханын этедиле. Сосуркъа, алты джаш эмегеннге: “Сиз алты табакъны да, алты бычакъны да эт къазанны къатына салыгъыз. Мен этлени табакълагъа салгъан заманда сиз, барыб, эмегенлени джылларына кёре, тамададан башлаб, кичилерине дери айырыб, отну тегерегине олтуртугъуз”, – деб ангылатыб айтады да, эмегенлени алтысына да иш бериб иеди. Ала эмегенлени отну тегерегине уллудан гитчеге деричин олтуртуб къайтхынчын, кеси, барыб, атны юсюне бегитилиб тургъан артмакъларын тешиб алыб, бир джанындан юч эмеген башдан кесген алты къулакъны алады. Алты табакъны беллерине деричин эт салыб, аны баш джанына да бирер эмеген къулакъны атады. Эмеген къулакъланы юслери бла да эт салады. Сосуркъа, алты джаш

эмегенни чакъырыб, ол алты табакъны хар бирин аланы бирерине бериб: “Сиз быланы тамададан башлаб, алтысына беригиз. Къайсы эмеген тойса, тойгъан эмегенни табагъын, джугъуна тиймей, меннге келтиригиз”, – дейди. Алты эмеген алты табакъны алты тамада эмегенни аллына саладыла. Тамада эмеген, этни джартысын ашаб, табакъны ичинде кесини къулагъыча къулакъны кѳргенлей: “Тойдум”, – деб къычырады. Джаш, табакъны ичинде эмеген къулакъны юсюне дагъыда эт къалаб, энгда эмегеннге бериб: “Элтиб тизгин олтуруб тургъан энди тамадагъа бер”, – дейди. Эмегенле, табакъда этлени ашаб, кеслерини къулакъларыча къулакъ кѳргенлей, тойдукъ, деб къычырыб башлайдыла. Нарт джаш, алай эте, джюз эмегенни этден тойдурады. Этни къазанда да, табакълада да джартысы чакълы бири къалады. Сосуркъа эрлай алты эмеген къулакъны артмакъларына ючюшерден салыб, аланы да атны юсюне бегитеди.

Тамада эмеген, ёрге туруб: “Бу джаш, бойнуна салгъан ишибизни тындырыб, бизни барыбызны да тойдурду, этни джартысы да къалды”, – деб Сосуркъаны да, атын да башларына бош этеди. Джаш, энгда бир зат болуб къалгъынчы къачайым, деб атына минеди. Къоркъа-къоркъа, атын да акъырын джюрютуб башлаб, сескекли бола, артына-артына къарайды. Ол алай эте кетиб тебрегенлей, тамада эмеген ызындан: “Эй, джаш, былай бир къайт”, – деб къычырады. Нарт джаш, амалсыз болуб, Гемуданы тохтатхынчы, эки эмеген, джетиб, джюгенни эки джанындан тартыб, тенгизни къатында аллын тыядыла.

Заман кѳб ётген болур эди, кюн къыздырыб тие башлагъан эди. “Эй, хомух, кече къарангыда тенгизни юсю бла учуб бери тюшген атынг, кѳзлеринги къы-

сыб, къамчи бла урсанг, тенгизни ары джанына кюндюз да тюшеллик болур эди”, – деб атны юсюнде симсиреб, алай сагъыш эте тургъунчу, талай бир эмеген, атны ызына тартыб, джашны да аны юсюнден тюшюредиле. Джайгъы кюн да къыздыра, Сосуркъаны да муал этиб, сокъур гёген чибинле, атны, эмегенлени да юслерине басыныб, ат да къуйругъу бла ары-бери силдерча, эмегенле да бутакъланы сындырыб юслерин тюерча, бек уллу палахха саладыла быланы.

Бир сокъур чибин тамада эмегенни мангылайына уруб кёбдюреди. Тамада эмеген: “Терс болсанг, агъач да, таш да, сокъур чибин да кёреди. Кёремисе ол чибинни меннге этгенин, терслигими билгенча. Алай болса да эркишини бир сёзю болады, сен бизни бир сёзюбюзню тындырдың, бизни тойдурдунг. Энди мени сеннге бир тилерим барды, – дейди. – Тилерим а олду. Иги тынгыла, джаш. Ма анда, ол ариу джерледе, Чынты Къала деб бир алапат деменгили къала барды. Ол къаланы да ичинде бир ариу, сейир ишлениб тургъан бир юй барды. Юйню арбазы алапат, оджагъы да кенгди. Юйню ичинде бир ариу, сейирлик къыз барды, сен аны меннге къатыннга алыб берсенг, чыртда башынга бош боллукъ эдинг. Къыз кёбюсюне, кишиден да къоркъмай, къаратанны (печни) башына миниб, сыртындан тюшюб джукълаб турады. Юйню ичи бек сейир джасалыбды, дейдиле аны кёрген джаныуарла, къушла”. Сосуркъа, тамада эмегенни айтхан сёзюню барына да тынгылаб, ичинден сагъыш этеди. “Этмейме, десем, ашарыкъдыла мени да, атымы да. Этерге сёз берейим да, къарыууму да бир кёрейим”, – дейди кеси-кесине. Нарт джаш, тамада эмегеннге къараб, эмегенле барысы да эштирча: “Тамада, сен, биринчи кереча, меннге болушлукъгъа алты чемер джаш бер.

Ол алтысы мен не зат айтсам, аны тайдырмай этсинле. Мен да сен айтханны тындырайым”, – деб джууабын кьайтарады анга.

Тамада эмеген, кьууаныб, терк огьуна алты эмегенни, дагыда ала бла алты, аладан да кючлю эмегенни, джашха болушлукьгьа береди. Сосуркьа, атына миниб, онеки эмегенни да биргесине алыб, джолгьа – кьыз тургьан джерге – тебрейди. Джол узакь, джайны исси кюню болгьанлыкьгьа, аны тулпар аты Генджаланы Гемуда, чыртда джаш эмегенлеге кесин джетдирмей, тири джюрюш бла талмай барады. Биргесине баргьан эмегенле, Сосуркьаны да, атын да ашаргьа излегенликлерине, быланы да ашаб, кьызны да алмай кьайтсакь, тамада эмеген бизни ёлтюрюб кьоярыкьды, деб, бурунлары салыныб, атдан артха кьалмай барадыла. Кюнню узунлугьуча барыб, ингирде атын отлата, суу да ичире, эмегенлеге да солуу бере, кечени ортасында кьыз болгьан джерге келиб, энди бир кесек солуб, оноу да этиб барайыкь, деб бир уллу тау ранда ёсюб тургьан эмен терекни тюбюнде тохтайдыла...

Кече шош, тегерек тынч, ай джарыкь, кёк джулдузладан толу, каскала хансны кесе, джырлай, Сосуркьа да сагыш этеди: “Не алапат джерде джашайды бу кьыз, кимни кьызы болур экен”, – деб. Нарт джаш онеки эмегеннге: “Мен аллыгьызда барайым, сиз, мен билдиргеннге кёре, бирем-бирем келирсиз”, – деб айтады. Генджаланы Гемуданы джерин, джюгенин алыб, кьая тюбюне отларгьа кьыстайды. Кьаамасын, кьылычын кьынларына салыб, белине кьаты кьысады. Эмегенле бла биргелей кьызны юйюню кьатына барыб, эмегенлеге да: “Мен оджакь бла шыкьыртсыз юйге тюшейим. Сиз да, мен кьара кьузгьунча таууш этиб билдиргеннге кёре, бирем-бирем меннге

ары тюшерсиз. Анда акъырын, шыкъыртсыз кызыны джуургъанына чырмаб, эшикни ачыб берирме да, сиз да кызыны алыб кетерсиз”, – дейди да, оджакъдан юйню ичине тюшеди.

Эмеген айтханча, оджакъ кенг, юйню ичи алтын, алапат, төр джанында да тохана – алтындан джимджылтырай. Саны, сюеги болгъан бир ариу кыыз да къуш төшекледде печни башында сыртындан тюшюб, джукълаб тура. Сосуркъа, бир кесек заманны төгерегинде таблыкъгъа къараб, къамасын сол къолуна, кыылычын да онг къолуна алыб, тыбыр ташланы къатына барыб, оджакъны тюбюне сюелиб, къузгъунча таууш этиб, эмегенлени алларын сакълайды. Эмеген оджакъны башына джабылыб тургъан эшек джауурлукъну ачханлай, Сосуркъа, башыгъыз бла тюшюпюз, дейди. Эмеген башын энгишге айландырыб, салыныб тюшюб келе тургъанлай, Сосуркъа онг къолунда кыылычы бла уруб, аны башын тюшюреди. Алай эте, онбирин ёлтюреди. Доб-доб деб тюшген башларын да бир джанына тартыб сала, төнгеклерин да тыбыр ташланы къатына къалайды. Нарт джаш, кеси да арыб, оджакъны тюбюне келиб, онекинчи эмегеннге, тюш, дейди. Онекинчи эмеген тюшюб келе тургъанлай, джаш, табсыз уруб, эмегенни башын тюшюрелмей, джаралы этеди. Джаралы эмеген, оджакъдан төнгереб тюшюб, нарт джаш бла алайда джагъалашады. Сосуркъа эмегенни алайда бек кыйналыб ёлтюреди.

Онекинчи эмегенни ёлтюрген сагъатда эмегенни къаны джукълаб тургъан кызыны эки кёкюрек ортасына чачылады. Джашны юсю да къаннга боялыб, кийимлери да кир боладыла. Сосуркъа эмегенлени башларын, төнгеклерин да бир джерге, кыыз джатхан джерден узагъыракъ джерге, джыяды.

Къызны кёкюрегинде къанны не бла сюртерге билмей, къыз уяныб къалмасын, деб тили бла джалайды. Джалагъан джери да, тилни кёкюрекге джетген джери да алтын боладыла да къаладыла. Нарт джаш, эшикни да ачмай, къамасы бла къылычы къолунда, къабуругъун да тюшген джеринде унута, киргенича, оджакъдан чыгъыб кетеди. Барыб атын джерлеб, бетин сюртюб, артмакъланы атха салыб бегитиб, атына миниб, юйюне келеди. Киши кёргюнчю, атны джерин алыб баугъа тагъыб, дженгил юйге кириб, бет, къол джуууб, кир кийимлерин чырмаб джыйыб, артмакълагъа салыб джашырады.

Акъыртын атасыны къатына келиб, аны бла саламлашыргъа излегенлей, джатыб тынчайыб тургъан атасы, аны эслеб, чынгаб ёрге туруб: “Былай кёб къайда къалыб кетдинг сен?” – деб сорады. Сосуркъа, къыйналгъаныны толу хапарын атасындан джашырыб, буруугъа тагъылыб тургъан атны кёргюзеди. Атасы, атны кёргенинде, джашына: “Тайчыкъны къайда къоюб келесе?” – деб сорады. “Атам, ма бу тайчыкъды”, – деб джууаб береди. “Былай дженгилми ёсгенди? – деб сейирсинеди атасы. – Ай аперим, джашым. Мен, Сосуркъа, кёбден бери ма бу тайчыкъны Батрас деген юч башлы эмегенден къалай сакъларгъа билмей тура эдим. Бу ат болса, Гемудача тулпар, сёлеше да билген ат боллугъун биле эдим, – дейди къарт. Сора, къууанчын тыялмай, джашына айланыб, – ай аперим, джашым, мени да, юйню да, къарнашларынгы да, анда отлай тургъан Гемуда атынгы анасын да къутхардынг, – деб джашын махтайды къарт. – Бу сеникиди. Энди муну анасы хар кече сайын бир тай табарыкъды, биз, Аллах айтса, бай да боллукъбуз. Сен да солу, тегерегинге да бир къара, заманны да бош ашырма”.

Джаш Гемуда алашагъа мине, уугъа бара, бир талай кюн ётеди. Бир кюн а джолда сибилчиледен тенглери Боратайл бла Рачикъау тюбеб къаладыла да, былай хапар айтадыла: “Ма алайда, ма алайда, биз билген бир джерде бай хан Акъбийче деб къызын эрге бере тебрегенди. Ат чабыртады, къол таш атдыртады, адамланы джыгъышдырыб ёч салады, садакъ атдыртыб, анга да ёч салады. Къызын эрге берир ючюн а, атасы бла къызы биргелей юч тюрлю зат айтадыла. Ол затланы барын тындыргъан джаш-ха берликме къызымы, дейди атасы. Къызы да атасы айтханнга ходу. Тенгибиз, сен кючлюсе, залимсе, атынг да залим атха ушайды, кел, барыб бир къарайыкъ”.

Сосуркъа, тенглерине да джукъ айтмай, болумуча кийиниб, атха миниб, кёзлерин къысыб, атын къамчиси бла акъырын бир кере уруб, кёзлерин ачса, ат той баргъан джерни къатында сирелиб тура. Нарт джаш атына, аперим, деб бойнундан сылаб, бир талай бир заманны тойгъа къараб турду. Той уллу, адам кёб, залим нарт джашла кеслерин ёч болгъан джер-леге теджеб кюреше.

Тойгъа башчылыкъ этген, оюнну бардыргъан: “Ханны биринчи ёчу – ма бу сол къабурукъ (галош) кимге тенг болса, андан сора экинчи ёчню айтырыкъ-ма”, – деб къолунда бир галошну кёргюзеди. Кёб джаш, барыб, галошну кийиб кёрюб, тенг болмайын къайтадыла. Къыйырдан кёбден бери къараб тургъан джаш: “Мен да бир кёрюр эдим, эркинлик берсе-гиз”, – деб тилейди. Алайда байланы, бийлени джаш-лары: “Хо, кёрмей а ол болумунг бла”, – деб хыликке этедиле. Бир кесек замандан хан, чыдамай, ёрге туруб: “Бу ёч оюнду, аны нек къоймайсыз кийиб кёрюрге”, – дейди. Бу, къабурукъну къатына барыб, алкъ-

ын аны къан джугъусу кетмей тургъанын кёрюб, бир кесек сабыр этеди. Байланы, бийлени джашлары къычырадыла: “Кёремисиз, асыры харамдан сол къабуругъун аягъындан тешиб, джашырыб келеди. Дженгил кьерге кюреш, сеники эсе уа!”, – деб энтда хыликке этедиле. Джаш, барыб, къабурукъну кийиб кёреди. Къабурукъ аны сол аягъына теб-тенг болады, месини юсюнде къалгъан къабурукъ ызын таб джабады. Аны кёргенлеринде, хахайлагъан джашла да, хан да ауузларын джабадыла. “Ашхы улан, къабурукъ сеники болду эсе, бери келиб, мени къатымда бу тагъылыб тургъан джабыуну артына бир бар. Ёчню кесинге айтырыкъма, халкъдан ташада”, – дейди ханны тойну-оюнну бардыргъан адамы. Джаш, барыб, джабыуну ол джанында тохтайды. Бир кесек замандан ханны ариу къызы бла той тамада, джашны къатына келедиле. Ханны адамы ханны къызына кёзюкъашы бла не зат эсе да айтады. Къыз, олсагъатлай эки кёкюрегини ортасын ачыб, джашха айланады. Ханны адамы, джашха къараб: “Ма бу экинчи ёчдю, бу белгини сен салгъанынгы, къалай салгъанынгы туура бегиталлыкъмыса?” – деб сорады. Джаш, бек джунчуб, къызгъа къараб, эркинлик бере эсенг, кёрейим, деб алтын тилин чыгъарыб, къызны кёкюрегине салады. Къызны кёкюрегинде алтын табы бла тил бир-бирине тенг болуб келишедиле. Асыры сейирсингенден ийнанмай, ханны адамы: “Джамагъат, келишдиле, теб-тенг болдула”, – деб алайда къычырыб иеди.

Халкъ, ол адамны неге айтханын ангыламай, бек сейир болады. Къыз, ичинден къууаныб, разы болгъанын ышарыб билдирди Сосуркъагъа. Нарт джаш, къызны тойну бардыргъан ханны адамына къоюб, джабыуну артындан бери миллетге чыгъады. Кесле-

рин залимге санагъан джашла: “Кёремисе Уллу Тейрини ишин! – деб кычырадыла. – Уллу Тейри да, бизге болушмай, кыайда эсе да бир тентиреб айланнганнга болушады”. Той тамада, орнуна келиб, джамагъатха, тохтагъыз, деб кычырады. Халкъ да алайда тынч болады.

“Энди ючюнчю ёч бек уллуду, аны алгъан да бек кыыйынды. Эки затны этген джаш ючюнчюсюн да этсе, аны бла керти ол этгени белгили болса, хан джууабын анга кёре берир. Келигиз, болгъан затланы барыб кёрейик”, – деб той тамада, биргесине джашны да, хан ышаннган беш адамны да алыб, кызыны юйюне барады. Онеки эмегенни башлары бла тёнгеклерини юйню бир мюйюшюнде атылыб тургъанларын кёргюзтеди тамада. “Сен бизге хапарынгы керти болгъаныча айтыб бир ангылат!” – дейдиле ол адамла джашха. Сосуркъа джарашдырыб хапарын айтады алагъа. Нарт джаш артмакъларында кир кийимлерин да кёргюзеди. Муну кир кийимлерини къан джугъулары, кызыны юйюнде чартлаб къатыб тургъан къан джугъула да бирча къара болгъанлары белгили болады алайда. Джаш дагъыда артмакъларындан алты эмеген къулакъны ханны адамларына кёргюзеди. “Бу алты эмеген къулакъ къайдандыла?” – деб сорадыла ала. Джаш дуния билген юч башлы Батрас деген эмегенни юсюнден болгъаныча хапарын айтады. Алиги ханны адамлары алайда ичлеринден бек уллу къууанадыла. Къууанчлары уа андан болады ала: бурун ол юч башлы эмеген, Алигини бютеу тукъумунда болгъан эркиши джанны кыырыб, ол кызындан сора чырт бир адамын къоймагъанды. Алай а, джашха толукъ ийнанмай, ала: “Сен Батрас эмегенни керти да ёлтюрген эсенг, аны тёнгеги бла

башларын көргюз. Алай этсенг, сеннге ишексиз ийнаныб, ханнга хапар айтырыкъ эдик”, – дейдиле.

Джаш ханны адамларын эмегенни ёлтюрюб басдыргъан джерине алыб барады. Сосуркъа, ташны тюбюн къазыб, эмегенни тёнгеги бла къулакълары кесилиб тургъан юч башны джерден тартыб чыгъарыб, алагъа көргюзеди. Ханны адамлары, толу ийнаныб, джаш керти кючлю, гёджеб адам болгъанын ангылайдыла. Аты Гемуда къаллай ат болгъанын да ангылатады джаш былагъа. Ала аны ол хапарына да ийнанадыла. Ханнга келиб, көргенлерин толусу бла айтадыла. Хан бла къызы ёчге салыннган төртюнчю бек къыйын ишни тынгылы битгенин, юч башлы эмегенни ёлгенин да биледиле. Хан да, къызы да, эл-джамагъат да бек къууанадыла Сосуркъа миллетни уллу азабдан къутхаргъанына. Хан, бир кесек заманны ичине къызын хазыр этиб, джигит джашха бериб, халкъны да джыйыб, уллу той-оюн болады. Алиги нартада керти бола келгенича, той джети кюнню, джети кечени барады. Аллах бергенча, джети кюнде да, джети кечеде да хауа, табигъат бек ариу боладыла.

Ханны джангы кюеую да, Генджаланы Гемуда алашагъа миниб, чарсха чабханды. Къайын ата-сында сакъланнган, бурундан къалгъан, эмен агъачдан кесилген, сёлеше да билген хагуна чараны алыб, ичин сырадан толтуруб, тенглерине бериб намыс этгенини бла, къол таш атыб джашланы хорлагъаны бла джау джибге чыгыб ёчле алалгъаны, башха оюнлада да болгъан ёчлени алгъаны бла ханны да, къызын да къууандыргъанды. Той бошалгъанлай, хан, ышаннган адамларын, миллетни барын джыйыб, джангы кюеуюн кесини орнуна ханлыкъга

салыб, дагыда той этгенди.

Биз бу таурухну, айтыб эштген болмаса, кёрме-
генбиз. Аны кёрмегенибизча, ауруу, талау кёрмей
къартлыкъга дери джашайыкъ.

Иги тишируну

джашауунга тиле

Эртде-эртде, эртделеде бир джангыз къатын джангыз джашы бла джашагъанды. Джангыз къатын ишлеб кюрешсе да, джашаулары бек къарыусуз болгъанды. Баласыны хар не кереклисин да баджарыб ёсдюрюрге мадар табмагъанды. Ма алай джарлылыкъда джылла озгъандыла. Баласы да уллу джаш болгъанды, юйленир заманы да джетгенди. Алай а джангыз къатынны келин алырча, джангы юйдегиге болушурча джугъу джокъ, экиси да аны ангылаб, джашагъанларыча джашаб тургъандыла.

Бир кече джаш тюш кёргенди. Аллахдан келечи келиб анга: “Ой, хомух джаш, Аллахны сюйген къулу! Сен былай этиб турма да, иги сагъыш этиб, Аллахдан бир тилек тиле. Сени бир тилегинги Аллах къабыл этерикди”, – деб кетиб къалгъанды. Джаш, уяныб, тюшю бла тюню болгъанын ангыламай, тегерегине къарагъанды. Ол сёзлени айтхан адам джокъ, гитче юйчуклеринде анасы бла кеси. Дагъыда кёзлерин уууб, джукъусундан толусу бла аязыб къараса, танг да атыб, кюнню алтын нюрю терезеден кириб, юйню ичин бир ариу джарытыб тура. Джаш, орнундан ашыгыш къобуб, анасына: “Анам, бюгече танг атар заманда бир тюш кёргенме, – дейди. – Биреу, Аллахны сюйген къулу! Сен былай этиб турма да, иги сагъыш этиб, Аллахдан бир тилек тиле, сени бир тилегинги Аллах къабыл этерикди”, – деб кетиб къалды. Мен да бир кесек замандан уяндым. Тюшюмю къалай чыгъарыргъа, неге джораларгъа билмейме”.

Анасы, бир кесек сагъыш этиб: “Джашым, мен да билмейме, сен, ёзенни къыйырында бир къарт джашайды, анга бар да сор”, – дейди.

Джаш, къол-бет джууб, кийиниб, ауузланыб, ана-сы айтхан къартны излерге кетеди. Ёзенни къыйырында бир юйню арбазында сакъалы джетиб, юсюбашы да аман, тамам джунчуб тургъан бир къартны кёрюб, саламлашады. Къарт саламын алады, не келсин, адетдеча, юйге чакъырмайды. “Не иш бла келгенсе, иги джаш?” – деб сорады алайда. Бу тюшюн айтады, анасы оноу сорургъа ийгенин да билдиреди. Къарт сагъышха кириб кёб турады. Сора: “Сен, иги джашча, ма алайда бир къарт джашайды, анга бар. Ол менден иги биледи”, – дейди.

Джаш ол юретген джерге барады. Юйню арбазында сакъалы да джетиб, юсюнде да эски кийимлери бла, ол къартдан да бек абзыраб тургъан бир къартны кёреди. Салам береди. Къарт саламын алады, алай а ол да, адетдеча, джууукъ бол-зат, деб джукъ айтмайды. Джаш тюшюн да, анга нек, къалай келгенин да айтады. Арбаздан чыкъмагъанлай, бир кесек сагъыш этиб туруб, къарт: “Мен сени тюшюнго чыгъаралмайма, – дейди. – Ма ары ёрге барыб, ол джерде мени уллу къарнашым барды. Сен анга бир тюбе, ол айтыргъа боллукъду”.

Джаш ючюнчю къартны джашагъан джерин излей кёб айланады. Тамам арыб, ач да болуб, алай табалды. Ариу ишленнген юй, арбазы да кенг, таза, ол бир эки къартдан джашыракъ бир киши ишлей тургъанын кёреди. Бу ол къартны уллу къарнашы болгъанына ийнанырча да тюл эди. Джаш экили да болады, алай а, келгенден ары бурулуб кеталмай, саламлашады. Киши саламын алады, джарыкъ тюбейди, къоймай юйге кийириб, тёрге олтуртуб, суусаб да ичириб, халпар сорады. Джаш да нек келгенин толусу бла айтады.

– Ашхы улан, мен сени тюшюнгю чыгъаралмай-
ма, – дейди бу, иги кесекни сагъыш этиб туруб. – Мени
юйюмден беш юйню арлакъда уллу къарнашым джа-
шайды. Ол аллай затланы бек иги биледи, тюшюнгю
чыгъарлыкъды.

Джылы саламлашыб айырыладыла. Ол къарт
киши мынга, уллу къарнашым, дегенине сейирсиннге-
ни къурумай, беш юйню къаты бла озады. Бир ала-
мат юй. Неси да былай болсун дегенча джарашыб.
Арбазда бир джаш адам олтуруб тура. Аны бла са-
ламлашады. Ол да, ёрге туруб, саламын алады. “Ке-
чериксе, мен тюз келмедим, дейме, – дейди джаш. –
Бу юйде уллу къарнашы джашагъанын айтыб, ма
алайда бир къарт ийген эди. Тынгынгы буздум, кете
барайым”.

– Сен тюз келгенсе, иги джаш, – дейди ол киши. –
Кел юйге, джууукъ бол! Суусаб да ич, бир ауузланган
да эт, хапарынгы андан сора айтырса, – деб, къой-
май юйюне кийиреди, сыйлайды. Андан сора сора-
ды джашха нек келгенин. Джаш хапарын айтады. Анга
джууаб берирден алгъа юй бийчесине таууш этеди.
Ол келгенинде: “Чардакъдан бир харбыз алыб тюш,
аны татыуун да кёрейик”, – дейди.

Бийчеси тепси салгъан сагъатда огъуна тиширы-
уну сылтаулу, ол огъай, бек ауур кёзюю болгъанын
ангылагъан эди джаш. Аны чардакъгъа ийгенин таб
кёрмеди. Тиширыу харбыз алыб тюшдю. Киши, хар-
бызны ары-бери айландырыб къараб, джаратмагъ-
анын билдирди. Башха харбыз алыб келирге буюрду
бийчесине. Ол да бу айтханны этди. “Ой аман къатын,
къара да, сайлаб келтир, неди бу келтиргенлеринг”, –
деб ючюнчю кере ийди чардакъгъа ауур болуб тур-
гъан тиширыуну. Бу джол а сёз къошаргъа тебреб,
джаш кючден тыйды кесин. Башына ёрлеб, ючюнчю

харбызны алыб тюшдю тиширыу. “Энтда иги харбыз сайлаялмагъанса, алай болса да, ол экисинден маджалыракъды”, – дей, харбызны кесди. Бийчеси быланы кеслерин къоюб кетген эди.

Харбызны ашай тургъан заманда: “Аллахдан тилесенг, иги тиширыуну джашауунга тиле, – деди киши. – Мен джюрюген, мен айланган джерледе чыртда башхалагъа ушамагъан бир ариу, бир этимли, бир адебли къыз бар эди. Бююн кюеу нёгерле келиб, аны къората айланадыла. Той уллуду. Сен, къолунга да чёртлеуюк таякъ ал да, къысыла-къысыла, алайгъа бар. Нек келгенсе, дегеннге, кесим алай, тойгъа келгенме, де да къой. Къаллайла кирлик эсенг да, къыз болгъан бёлмеге кир. Сора, ол мюйюшдеги меникиди, дерсе. Сен алай айтханлай, бирлери, эшикге быргъагъыз, дерле, бирлери, алай нек айтханын билейик, дерле, бирлери, бизни келинибизге алай айтыб къутулургъаamy излейсе, дерле. Ол кёзюуде сен къолунгдагъы чёртлеуюк таякъны юйню ортасында джерге ур да: “Аллах, муну бир уллу хурма терек эт!” – деб тиле. Ол сагъатда чёртлеуюк таягъынг алагъа бир уллу хурма терек болуб кёрюнюр. Ала, сеннге ийаныб, ол болгъан затха да бек сейирсиниб, джанлаб теберле. Къызны да сеннге къоярла”.

Джаш, не айтыргъа да билмей, аны бетине джити къараб туруб, неден эсе да илгеннгенча:

– Алай къалай болады?! – деб ачылу сорду.

– Болады алай да, – деди киши. – Сен бу тиширыуну сылтауу болгъанын, ауурлугъун кёресе. Мен аны юч кере бачхыч бла чардакъгъа чыгъардым. Алай а, бери айланыб джукъ айтмай, мен айтханны этиб турду. Чардакъда уа бир харбыздан сора харбыз джокъ эди. Ийнанмай эсенг, кесинг мин да, къара. Сени тюшюндюрю ючюн этдим алай ансы, ол къатылыкъны мен да этерик тюл эдим. Тиширыуунг иги бол-

са, олду джашауну магъанасы. Ма ол сен биринчи тюбеген къарт мени эм кичи къарнашымды. Экинчи кёргенинг аны уллусуду. Ючюнчю къарт мени гитчемди. Аланы тиширыулары къолайсызла болуб, аны бла къарт кёрюнедиле. Тиширыуунг акъыллы, адебли, тёзюмлю болса, олду юйню саулугъу бла байлыгы.

Джаш, къартха да, юй бийчесине да джюрек разылыгъын билдире, юйден чыкъды. Тойну къайда болгъанын къарт юретген эди да, ары джол алды. Барабара чёртлеуюк терекни бутагъын кесиби, тазалаб, таякъ этди. Той болгъан юйге да джетди. Къысыла-къысыла барыб, келинлик тургъан бёлмеге кирди. Кирсе аллайгъа кирсин, ол мюйюшге джаякълаб, башында келинлик джаулугъу бла бир ариу къыз сюеле. Тёгерегинде къызла, джашла да кёб. Къобуз, харс, тепсеу... “Сен а кимсе? Не айланаса?” – деб къайсы эсе да муну эшик таба тюрте тебрейди. Бу да анга бой бермезге кюрешди. “Тохтагъыз, алай этерге болмайды, – деди алайда тамадаланы бири. – Нек келгенин соругъуз да, анга кёре этерсиз”.

“Келиб а нек келгенме, бу мюйюшде тургъан меникиди”, – деди джаш. Алайдагъыла, ачыуланыб, тартсоз этдире, тюебиз, ёлтюребиз, деб мыллык атдыла. Биягъы киши даурну кючден тохтатды. “Сабыр болугъуз, – деди ол алайдагъылагъа. Сора, джашха бурулуб, – алай айтыб бизден къутулгъан къыйынды, – деди. – Ол сёзюнге шагъатлыкъ этерча белгинг бар эсе, аны иши башхады. Терсине урдуруб келинчикни, бизни да сыйыбыз бла ойнадынг эсе уа, джюз джанынг болса, бирин къоярыкъ тюлбюз. Кёргюз белгинги!” – деб тохтады.

“Кёргюзейим, нек кёргюзмейме”, – деди джаш. Къарт юретгенча, къолунда чёртлеуюк таякъны учун джерге урду, Аллахдан тилек тиледи. Ол таякъ, бир

уллу хурма терек болуб, юсюнде да зыр-зыр битиб тизилген көгетлери бла юйню ортасында сюелди. Андан сора хар зат ол киши айтханча болду. Къызыны, джашны да адамлары, ийнаныб, сейирсиниб, таб, къоркъаракъ да болуб, бирем-бирем чыгыб тебретиле. Бёлмеде келинлик къыз да, джаш да кеслери къалдыла. “Аллах да, сен да кечигиз бу этгеними, – деди джаш къызгъа. – Сени излеб кёб айландым, сенсиз меннге джашау джокъду. Мен, анама да билдириб, джёнгерге эки-юч тенгими алыб келейим”, – деб чыгыб кетди.

Къысхасы бла ашыгыш барыб, анасына къыз къачырыб келлигин билдирди. “Кимни келтиресе? Къайдан келтиресе?” – деб анасы сора тургъанлыкъгъа, анга джууаб берирге да заманы болмай, талай джашны нёгерге алыб, ызына айланды. Кёб турмай келин алыб къайтдыла. Ол заманда билди ана бу къыз ол тегерекде джашагъанланы арасында эм бай адамны къызы болгъанын. “Оу, мен джарлы, сен къачырыб келгенликге, атасы къызын сенде къоярыкъ тюлдю”, – деди ана. Джашы ол джаны разы болгъанча билдиргенинде: “Къонакъланы алларына небизни саллыкъбыз? Небиз бла той этерикбиз”, – деб абзырады.

Джаш, анасына да ариу айтыб, тенглерине кетди. Аладан да юч-тёрт джашны алыб къайтды. Хоншу къызла да келиб тура. Бу, бары да тургъанлай, тойну-оюнну оноуун этди. Бери чыкъса, элде бай джашла да, джыйылыб, юйюнде джугъу болмагъан не тойну-оюнну баджарлыкъды, деб муну хыликке эте тура. “Къызыны юсюнде сыйлы кийимлери, алтын затлары бардыла, бирин сатсам, неме да джетерикди”, – дейди бу алагъа. Джашла кюледиле, хыликке этедиле, къыз джугъун да бермезлигин, джангылыб бериб

къоярыкъ эсе да, атасындан, анасындан къоркъа-рыгъын айтадыла. Бу оюмун андан да кескин билдиреди. Алайда ёчешедиле. Джангы кюеу айтханча болса, бай джашланы кими мал, кими ачха, кими да алагъа кёре бирер зат берирге борч аладыла.

Бу, отоугъа кириб, къызны туурасына олтурады. Ол джашла да, аланы къалай сёлешириклерин эштирге терезе тюбуне акъырын келиб, тынгылаб турадыда. Джаш джалыныб тилесе, къыз да унамаса, ол эди была излеген. Не келсин, ол муратлары толмады.

“Былай нек мыдахса?” – деб сорду къыз. “Биз джарлы джашагъан адамлабыз, – деди джаш. – Къууанчыбызны этерге, сиз джанындан, кесибиэни элден келген къонакъланы сыйларгъа джугъубуз джокъду”. Къыз, бир кесек сагъыш этиб: “Мени башымдагъы чилле джаулукъну сатсанг, ол ачха хар нени айыбсыз этерге джетерикди”, – деб, джаулугъун тешиб, джашха берди.

Аны да чырмаб, джаш базаргъа баргъанча кетеди. Джаулукъну элни къыйырында кёпюрню тюбюнде джашырыб, ызына къайтады. Отоууна мыдах киреди. “Джолунг болмадымы, нек мыдахса?” – деб сорады къыз. “Аллах алай буюргъан болур эди, кёпюрден ётеме дегенлей, джаулугъунг суугъа тюшдю да кетди”, – деди джаш. “Кесинг кетмегенинге къууаныб къояйыкъ, – деди къыз. – Атам билмей бермегенди мени сеннге. Атама адам иейим да, керекли затланы барын да бери табдырырча этейим. Уялмазча боллукъса”. Алай айта, джашны башын сылады.

Энтда терезе тюбюнден тынгылаб тургъанла, бу джол да къызны айтханын эштиб, бек сейир болдула, хорланганларын да ангыладыла. Хар ким, ёчешгенлерича, малла, ачха, башха затла да келтирдиле. Къайсы антсыз эсе да къызны джаулугъун джаш къа-

лайда джашыргъанын да эслеген кёре эдим. Аны да келтириб, джангы келинни башына къысдыла. Къызны огъуру, оюмлулугъу, баш иесине къайгъыра билгени бла тюшген затла быланы тойларына озуб джетдиле, андан да къалдыла. Алай бла джангы юйдеги аякъ тиреди, аналары да, аланы насыбларына къууана, энтда сау-эсен джашайды, дейдиле.

Аны кёрмегенибизча, джокълукъ, джарсыу кёрмейик.

Къара къуш

Эртде-эртде, эртделеде джети джашы бла бир

бай киши джашагъанды. Ол киши, хар кюн сайын эрикгенден уугъа чыгыб, ууда да эрикгенин кетериб, анда-мында кийик, тюлкю, бёрю ёлтюрюб, юйюне келтире тургъанды.

Бир кюн эртденбла эртде туруб, юй бийчесине да азыкь керегин этдириб, кеси да сауут-сабасын джыйыб, джарашдырыб, уугъа кетиб тебрегенди. Бир кесек баргъанлай, арлакъда джолну къатында бир къара къушчукъ ары-бери уча тургъанын кёргенди. Ол, кишиден къоркъмагъанча, кишини аллы бла да учуб ётгенди. Киши, къара затны суймей, къара къушну муну аллы бла ары-бери учханын джаратмай, бу къара къуш эртденликде мени джолума табсыз ёте болурму, деген иннет бла акъыртын садагъын алыб, къара къушну ургъанды. Къушчукъ, садакъ окъ тийгенлей, джерге тюшгенди. Киши чабыб барыб къараса, окъ онг къанатына тийиб, къушчукъ, онг къанаты сакъат болуб учалмай, учаргъа дыгалас эте тура. Киши, аны къолуна алыб, онг къанатны джарасын сюртюб, байлаб: “Ай медет Аллах, ай медет Аллах, нек этдим бюгюн эртденбла мен бу тюрлю ишни? Нек джарсытдым бу джарлы къушчукъну”, – деб ызына, юйюне, къайтыб, юй бийчесин чакъырыб, къара къушчукъну сакъат болгъан къанатын кёргюзтюб, юй бийчесине айтады: “Анасы! Сен бу къара къушчукъну мен къайтыб келгинчи юйге джыйыб, аш да, суу да бериб, кир этгенин да ариулай, эшиклени джабыб, джукъгъа джибермей тур, сау этерге кюреш. Мен къайтыргъа къара къушчукъ сау болуб турса, андан ары оноуун этерме”, – деб джолуна кетиб тебрейди. Юй бийчеси да эркишисин: “Иги джолгъа бар! Къууаныб, саулукълу къайт!” – деб ашырады.

Юй бийче, баш иеси айтханча, къушчукъгъа аш да, суу да салыб, эшиклерин джабыб, заман-заман-

дан тюбюн да ариулай, ашын-сууун джангырта тургъанды. Киши да, уугъа айланыб, төрт-беш кюнню кийик, бёрю, тюлкю, дагъыда башха джануарла ёлтюрюб, кийик эт, бёрюню терисин, тюлкюню терисин къуйругъу бла бирге юйюне алыб келгенди. Аны сау-эсен, хар затны да алыб келгенине юй бийчеси да къууанады.

Киши, ичге кириб, тыш кийимлерин тешиб, къушчукъ тургъан юйню эшигин ачыб къараса, къушчукъну ары-бери уча тургъанын кёреди. Къолуна алыб, башындан сылаб, къанатына къараб: “Ай машалла, сау болуб тура кёреме сен”, – дейди. Сора эшикке алыб чыгъыб: “Бар, джаным, бу иги кюн да сеннге болушур учаргъа, къанатынг да алгъынча болур, сен да, Аллах да мени кечигиз. Бу сеннге джетдирген къыйынлыгъым ючюн бек терсме”, – деб къара къушну кёкге атады. Ол да, бир кесек уча барыб, ызына къайтыб, джерге къонуб, адамча тиллениб сёлешеди: “Киши, сен бара-баргъан дунияда джарлы боллукъса. Джарлы болсанг, мени бир табарса”, – дейди. “Къара къуш, мен сени къалай табарыкъма?” – деб сорады киши. Къара къушчукъ къанатыны тюбюнден бир джумушакъ пух тюкчюпюн джыртады. “Ма бу тюкню джарлы болгъунчун асыраб тур. Джарлы болгъанлай, тюкню асырагъан джерингден алыб, джолгъа чыгъыб, къолунгдагъы тюкню, уф, деб ауузунгу джел тылпыуу бла учуруб, ызындан бар! Сени тюк меннге табдырлыкъды”, – деб къанат тюгюн кишиге береди, кеси да учуб кетеди. Киши да, къара къуш берген тюкчюкню, юй бийчесин чакъырыб, анга да ышанмай, юй бийчеси бла бирге тюкчюкню джуруннга чырмаб, терен къобюрню тюбюнде асырайдыла.

Киши юйде ишин эте, уугъа да джюрюй, талай бир заман кетеди. Джашлары да ёседиле. Кишини рысхысы кюнден кюннге артына кете башлайды. Джашлары-

на оноу этиб, рысхысы аллына барырча, бирин малына, бирин джерине, бирин юйюне, алай-алай джети джашын да байлыгын тутаргъа джарашдырады. Алай болгъанлыкъгъа, рысхылары, седреб баргъан болмаса, аллына бармайды. Бир талай замандан алагъа джарлылыкъ джетеди. Джарлылыкъ джетгенинде, эртде заманда къара къушчукъну адамча тиллениб айтхан сёзлери кишини эсине тюшедиде. Юй бийчесин чакъырыб, оноу этеди. Узакъ джолгъа азыкъ бла кьерге кийимлерин джыяргъа буюрады къатыннга. Юй бийчеси да, бек сагъышха кириб, аны айтханын этеди. Киши джолгъа сауут-сабасын да хазырлайды.

Экинчи кюн эртденбла эртдеден кюбюрде асыралыб тургъан къара къушну онг къанатыны тюкчюгюн алыб, джолгъа тебрейди. Юй бийчеси, ашыра чыгыб, ачыкъ джюреги бла Аллахны атын айта, тилек тилейди: “Сау-эсен, джолунгдан къууаныб къайт!” Киши да, юй бийчесине бурулуб: “Сау къалыгъыз! Джашлагъа, тегерекге сакъ бол!” – деб, тюкню, уф, деб учуруб, ызындан кетиб тебрейди.

Тюк уч да бар, уч да бар, уч да бар, киши да аны ызындан барыб турду. Кюнорта заманда арыб, ач да болуб, тюкню тутуб, джуруннга чырмаб, хурджунуна салыб, джолну джанында ариу кёк къырдышха олтуруб, бийчеси къолуна салгъан азыгъындан алыб ашай башлады. Ол заманда келдиле бек уллу сагъышла.

Не зат излейди? Къайры барады? Къушчукъ алай айтханлыкъгъа, толу ышаныб, джолгъа чыгыб къалыргъа керекми эди? Бир къанатлы джарсыууна не бла болушаллыкъды? Джолда да не болады, не къалады, кимге тюбейди, къайдам. Мындан бек узайгъынчы ызына къайтыб къалгъаны иги болурму?...

Ауузланган да этиб, бир кесек солугъандан сора, Аллах буюргъанны кёрюме, деб алгъа барыргъа кёл

алды. Хурджунуна узалыб, тюкчюк чырмалгъан джурунну чыгъарды. Къалай этейим, дегенча, анга иги кесекни къараб туруб, ачды. Тюкчюкню алыб, уф, деб учуруб, биягъынлай ызындан тебреди.

Тюкчюк да уч да бар, бу да бар да бар, ингир къарангысы бола бир уллу тауукъ къошну къатына джетгенлеринде, тюкчюк аны къабакъ эшигини юсюне къонду. Киши, аны алыб, биягъынлай джуруннга чырмаб, хурджунуна салды. Алайгъа бошнакъгъа къонамагъанын ангылагъан эди. Стауатда тиширыула ишлей тургъанларын энди кёрюб, алагъа: “Ингир ашхы болсун, эгечлерим”, деб саламлашды. “Ашхылыкъ кёр, къарнашым! – дедиле ала. – Кел, джууукъ бол!” “Бюгече былайда къалыргъа боллукъмуду, эгечлерим?” – деб сорду бу. Тиширыула анга: “Айхай-айхай, нек болмайды, – дедиле. – Юйге киригиз, эркишилеге”, – деб ичге кийирдиле. Кече бир уллу семиз тауукъну кесиб, къонакъны сыйладыла. Къонакъ да, ашаб, тоюб: “Сау болугъуз!” – деб алгъыш этгенден сора, хапаргъа айландыла. Хапаргъа уллу сингнген заманда къонакъ сорду:

– Бу кимни къошуду?

– Къош Къара къушну къошуду, – дедиле эркишиле бирден.

– Къара къуш къайдады?

– Къара къуш къаладады, – дедиле.

Кече алайда къалыб, эртденбла да ашаб-ичиб, къонакъбайлыкъ этгенлеге да джюрек разылыгъын билдириб, алайдан кетди. Биягъы тюкчюкню, уф, деб учуруб, ызындан барыб турду. Кюн да ёргеден ёрге кёлтюрюле, иссиден исси бола, киши да, къолджаулугъу бла бет терин сюрте, талай джол къоратды. Бар да бар, бар да бар, кюнортагъа дери тохтаусуз барыб турду. Сора, тюкчюкню тутуб, джуруннга чырмаб,

хурджунуна салыб, имбашындан артмакыны тюшюрүб, джол джанында ариу кыырдышха олтуруб, азыгыын алды. Тауукъ кыошда кыонакыбайла джолгъа салгъан этден, гырджындан ашаб, гитче гыбытчыкыгъа ала кыуйгъан суусабдан да гыбытчыкыны бучхагыындан ичиб, иги кесекни солуду. Биягыынлай хар затны артмакыгъа джыйыб, ёрге турду. Хурджунундан джурунну чыгыарыб, тукчюкню алыб, уф, деб учуруб, ызындан атлаб тебреди.

Тюк уч да бар, уч да бар, киши да ызындан бар да бар, бар да бар, арыгыанына да кыарамай, ингирге дери барды. Ашхамгъа джууукылаша бир бабуш кыошха джетдиле. Тукчюк аны чалманына кыонду. Киши да, тукчюкню чалмандан алыб, джурунга чырмаб, хурджунуна салды. Чалманны эшигин ачыб, арбазгъа атлаб, кыошда ишлей тургъан тиширыулану кёрюб: “Ингир ашхы болсун, эгечлерим!” – деди. Тиширыула да: “Ашхылыкы кёр, кел, джууук бол, кыарнашым!” – дедиле. “Бу кечени былай кыалыргъа боллукымуду?” – деб сорду киши. Тиширыула да: “Айхай-айхай, нек болмайды кыалыргъа, боллукыду”, – деб джууаб бердиле. Сора кыошха, эркишиле болгъан джерге, элтдиле. Саламлашыб бошагъанлай, эркишиле, эрлай юч бабушну кесиб, тиширыулагъа бердиле. Тиширыула да эрлай аланы туклерин джыртыб, ариулаб, кыазаннга салдыла. Бишгенден сора бир бабушну эртденблагъа кыонакыгъа кыойдула, эки бабушдан дагыда аламат хантла этиб, кишини сыйладыла. Иги кесек да олтуруб, ушакы да этгенден сора, кыонакыгъа ариу орун салыб, джатдырдыла. Эртденбла эрте туруб, тиширыула джангы хантла этиб, кыонакы тепсиге салдыла. Ашатыб тойдургъандан сора, джолгъа кыолуна кечеге юч бабушдан кыойгъан бирлерин бердиле. Анга да хычын, бышлакы кыошуб, гитче гы-

бытчыкны да суусабдан толтуруб, артмагына джарашдырдыла. Ашыра чыкыгъанларында:

– Бу кимни кыошуду? – деб сорду киши.

– Кыош Кыара кыушну кыошуду, – дедиле.

Бу кыош да аныкы болганына сейирсине, биягы тюзкюзкю, уф, деб учуруб, ызындан барыб тебреди. Тюз уч да бар, уч да бар, киши да аны ызындан бар да бар, бар да бар, кюнорта заманда джолну джанында терекни керюб, тюзкюзкю да тутуб, джурунга чырмаб хурджунуна сала, алайга бурулду. Иссиде терекни тюз салкынында ариу кыырдыш керериб тура. Имбашында артмагын да салыб, кеси да олтуруб, кюнорта азыгын башлады. Ашай турганлай, биягы сагышлага беленди. “Нек айланнганымы, кыйры барганымы кесим да билмейме”, – дей келиб, дагыда джорегинде таукеллик тууду. Ашдан тоюб, суусабындан да ичиб, хар затны артмакылага джыйыб, ол кыырдышха джатыб бир кесек да кыалкыды. Кыч-кыарыу да алыб, биягы тюзкюзкю, уф, деб учуруб, джолга чыкыды.

Тюзкюзкю да уч да бар, уч да бар, киши да аны ызындан бар да, бар, бар да бар, ингирде кыз кыошну кыатына джетгинчи барыб турду. Тюзкюзкю аны арбазында кыонду. Бу да, ары кириб, тюзкюзкю джурунга чырмаб, хурджунуна салады. Арлакыда ишлей турган кишини керюб, кыатына барыб: “Ассалам алейкум!” – деб кыолун тутду. “Алейкум ассалам! – деди ол да, муну саламын ала. – Кел, джууук бол! Кеч да болганды, мында кече кыал”, – деб кыошха киргизди. Бу да, кыошда тиширыулага ингир ашхы бериб, терде кыойган орунларына етюз олтурду. Кыонакыбай, бир уллу семиз кыазны кесиб, тиширыулага хант этерге берди. Тиширыула да, кыазны эрлай исси сууга уруб, тюзюн джырытыб, ариулаб, санлаб, кыазан-

нга салдыла. Эт бишгинчи кьонакьбай бла кьонакь лахор этдиле. Кишиге бет-кьол джуудуруб, аламат тепси кьураб, ашатыб-ичириб тойдурдула. Биягьы лахор-гья кёчген сагъатларында кьонакь кьонакьбайгья сорду:

– Б у кимни кьошуду?

– Кьош Къара кьушну кьошуду, – деди ол.

– Къара кьуш а кьайдады?

– Къара кьуш кьаладады.

Бу кьош да аныкьы болгьанына сейирсине, тиширыула хазырлагъан таза орунга джатды. Кече керек болса уа, деб тиширыула кьатына суусаб да салдыла. Кьонакь, бек тынч джукьлаб, татлы тюшле да кёрюб, иги тынчайыб уянды эртденбла. Тиширыула, эркишилеге бет-кьол да джуудуруб, тепсиге чакьырдыла. Ашаб бошагъандан сора кьонакьны джолуна азыкь салдыла. Киши, алагья да дунияны алгьышын этиб, артмакьларын да имбашына атыб, джолгья чыкьды. Бир кесек барыб, тюкчюкню, уф, деб учурду.

Тюкчюк да уч да бар, уч да бар, киши да аны ызындан бар да бар, кюнорта иссиде бир ашыгьыб акьгъан суучукьну кьатына джетди. Алайын солургья таб кёрюб, тюкчюкню тутуб, джуруннга чырмаб, джанына салды, артмакьларын да имбашындан алыб, суу джагъада бир табыракь джерни сайлаб, алайгья олтурду. Солууун алыб, ёрге туруб, суукь суучукьда бет-кьол да джууду. Артмакьдан азыгьын чыгъарыб, былайда табигъатны ариулугьуна да сейирсине, ашаб башлады.

Тёгерекде, джашил кюйюз джайылгъанча, ханс ариу чагьыб. Анга оюу болургья чыкьгъанча, бу ёмюрюнде кёрмеген кёб тюрлю гокка хансла алайын джасаб. Суучукьну эки джаны бла терекле, кёкенле. Ала-

да уя салгъан, алагъа къоннган къанатлыланы джырлары. Чууакъ кёкде торгъайла, аладан мийикде тау къушла... Табигъатны тынчлыгъын бузаргъа излемегенча, илипинни шоркъулдагъаны да аз-аз эштите. Бу сейирликле кишини да назик сезимлерин къозгъаб, джюрегин къууандырыб, джолуна кёллендирдиле. Ашаб бошаб, гыбытчыкъны бучхагъындан суусаб да ичиб, хар затын артмакъларына джыйыб, суучукъда энтда бир кере бет-къол джуууб, хурджунуна узалды. Артмакъларын да имбашына атыб, джурундан тюкчюкню алыб, уф, деди.

Ол да уч да бар, уч да бар, киши да ызындан бар да бар, бар да бар, бу джол солугъан джеринден узакъ кетди. Ингир къарангы джууукълашыб, энди кече къалыргъа джер излерге керекди, дей тебрегенлей, арлакъда бир къошну эследи. Тюкчюк да, учуб барыб, аны эшигини аллында къонду. Бу да, джетиб, тюкчюкню алыб, джуруннга чырмаб, хурджунуна салды. Арбазда къойланы баугъа джыя тургъан эркишилени къатларына барыб: “Ассалам алейкум!” – деди. Ала да, муну саламын алыб: “Кел, джууукъ бол!” – дедиле. “Бюгече былайда къалыргъа боллукъмуду?” – деб сорду. “Айхай-айхай, нек болмайды къалыргъа, кел!” – деб къошха киргиздиле. Къонакъбайла, эрлай бир семиз къойну кесиб, сюеклеге юлешиб, тиширыулагъа бердиле. Ала да дженгил огъуна этни къазаннга салдыла. Эркишиле бир кесек ушакъ этерге, тиширыула, чакъырыб, къонакъгъа бет-къол джуудурдула, тепси джанына олтуртдула. Ушхуурдан ашаб, тоуб, алхамдулюлла, деб тепсини джабдыла. Дагъыда къыздыла эркишиле лахоргъа.

– Айыб этмегиз, къош кимни къошуду? – деб сорду къонакъ бёлек замандан.

– Къош Къара къушну къошуду, – деди къонакъ-

бай эркишилени тамадасы.

— Къара къуш къайдады?

— Къара къуш къаладады.

Кече кечирек тиширыула ариу джумушакъ орун салдыла къонакъгъа, къонакъ да, сау тангнга чыгъыгъыз, деб барына да алгъыш этиб, оруннга джатды. Кече алапат джукълады, солуду. Адетдеча, тиширыула, эртде туруб, тепсини къурагъан эдиле да, эркишиле да, бет-къол джуууб, эртденнги хантлагъа узалдыла. Ашаб бошагъандан сора артмакъларына тыйыншлы азыкъ салыб ашырдыла.

Киши, тюзкюнню, уф, деб учуруб, ызындан барыб тебреди. Тюз уч да бар, уч да бар, бу да аны ызындан бар да бар, бар да бар, бек кёб заманны джюрюшюн тюрлендирмей атлады. Алай тири джюрюрге онг берген а баргъан джолуну эки джанында бу ёмюрюнде кёрмегенча ариу ханс ёсгени, хауаны тазалыгъы, кёкню чууакълыгъы эди. Кюн мийикге чыгъыб, тюз башындан энгишге къарагъан кёзюуде джолну онг джанында бир сейирлик талачыкъда тохтамай кеталмады. Тюзкюнню да тутуб, джуруннга чырмаб, хурджунуна салды да, артмакъларын да имбашындан алыб, джерге ийиб, джашил хансха сыртындан джатыб иги кесекни кёзлерин джумуб, бетин кюнню нюрюне тутуб турду. Сора кёзлерин ачыб, кёкню тазалыгъына да къараб, ёрге кёлтюрюлдю. Тёгерекде ариулукъну къарамы бла аулаб, кюнорта азыкъгъа олтурду.

Былайдан кетиб къалыры келмей мычыгъанына кеси-кесин терслей, дженгил огъуна хар несин артмакълагъа джыйыб, хурджунундан джурунну чыгарыб, тюзкюнню алыб, ёргерек кёлтюрюб, уф, дей, аякъ юсюне туруб, джолуна тебреди. Тюзкюк да уч да бар, уч да бар, киши да ызындан бар да бар, бар да бар,

ингир кеч бола тауну этегинде эчки кьошха джетди. Тюкчюк аны эшигини аллында кьонду. Киши, тюкчюкню алыб, биягынлай джарашдырыб, хурджунуна салды. Кьошну арбазында тиширыулары кьорюб: “Ингир ашхы болсун!” – деб саламлашды. Тиширыула да: “Ашхылыкь кьор, ашхы улан! Кел кьошха”, – деб джууаб бердиле. Киши, тиширыулары кьоллары да тутуб, кече кьалыргьа боллугьу бла кьаллыгьын сорду. “Айхай-айхай, нек болмайды кьалыргьа, боллукьду. Киригиз эркишиле болгъан джерге”, – деб кьошха чакьырдыла. Ичинде олтургъан кишиле бла саламлашды. Ала муну тьорге чыгъардыла. Аланы арасында эм джашыракь, тышына атлаб, чалманны ичинде джыйылыб тургъан эчкиледен эм уллусун, эм семизин айырыб алыб, кьурманлыкьгъа кесиб, юлюшле этиб, тиширыулагъа берди. Ала да, эрлай этни джарашдырыб, кьазаннга салдыла. Эркишиле да, талай затны юсюнден сьелешиб, кьоллары джууаргъа, тиширыула тепсини келтирдиле. Кьонакь, кьурманлыкьгъа алгьыш этиб, этлеге узалды. Эркишиле сюйюб ашагъанларындан эт ариу бишгени белгили болду. Шорпасындан да ичиб, бары да тиширыулагъа разылыкьлары билдирдиле. Тепси да джыйылыб, лахоргъа синге тебрегенлей, кьонакь:

– Кьош кимникиди? – деб сорду.

– Кьош Къара кьушну кьошуду, – дедиле.

– Къара кьуш кьайдады?

– Къара кьуш кьаладады, – деб джууаб бердиле.

Эркишиле алай эте тургъан заманда тиширыула орунла джарашдырдыла. Кьонакьны орнуну аллына суусаб салыргъа да унутмадыла. Бир-бирине, сау тангнга чыгьыгьыз, дей, орунларына джатдыла. Эртденбла уа эртде, кьонакь кьобхунчу, тиширыула, туруб,

хар нени хазырлаб, тепсини юсюн тюрлю-тюрлю хант-ладан толтурдула. Эркишиле да, къол-бет джууб, эртенги ашха олтурдула. Была ауузланыб бошаргъа тиширыула къонакъгъа джол азыкъны артмакъларына джыйдыла. Киши, къонакъбайлагъа бюсюреу этиб, саламлашыб, джолгъа тебреди. Алайдагъыла да, адетдеча, чыгъыб ашырдыла.

Джолгъа джарашханлай, биягъы тюркюкню алыб, уф, деб учурду. Тюркюк уч да бар, уч да бар, киши да аны ызындан бар да бар, бар да бар, кёб джол къоратды. Терекле, ташла, суула аслам бола барыб, кюн тамам къыздыргъан кёзюуде чегетни къыйырына джетди. Сууну бойнунда бир уллу джассы таш бар эди. Анга джууукълаша, тюркюкню да тутуб, артмакъларын ташны юсюне салды. Бетин-къолун да сууукъ суу бла джууб, азыкъгъа олтурду. Шоркъулдаб келген суудан салкъын аяз да ура, къанатлыланы джырлагъанларына чегетни шуулдагъаны эжиу этгенча эштиле, арыгъанын кетердиле. Ашаб бошаб, суусабдан да къаннгынчы ичиб, энтда бир кере бетин-къолун джууб, келиб джассы ташны юсюне олтурду. Таза хауаны солуй, тегерегине сыйюмлю къарады. “Аллахны бу буюргъанына бир къара, – деди кеси-кесине. – Бу джолоучулукъда къаллай бир ашхы адамгъа тюбетди. Юйюмден чыкъгъанлы бери баргъан джолуму, аны эки джанын, тегерекни, саулай табигъатны ариудан ариуун, тазадан тазасын кёргозюб келеди. Олду мени джаяу баргъан санларымы арытмай, дженгилден дженгил джюрютген”. Аллахха шукур эте, ёрге туруб, артмакъларын имбашына атыб, тюркюкню, уф, деб алгъа ыхтырды.

Тюркюк уч да бар, уч да бар, киши да аны ызындан бар да бар, бар да бар, ашхам бола тюркюк бир тууар къошну аллында къонду. Киши да, аны алыб,

джуруннга чырмаб, хурджунуна салыб, хунаны тышын-дан стауатха къарады. Тиширыула ийнек сауа тура эдиле. “Ингир ашхы болсун! Ишигиз да къолай болсун!” – деб саламлашды. “Ашхылыкъ кёр, кел ичге”, – дедиле тиширыула ёрге туруб. Киши арбаз-гъа кирди. “Бюгече былайда къалыргъа боллукъмуду?” – деб сорду. “Айхай-айхай, нек болмайды къалыргъа, боллукъду”, – дедиле тиширыула, кьошха чакъырдыла. Киши да эркишилени къолларын тутду, ала кёргюзген эм сыйлы джерге олтурду. Бу алайгъа джарашханлай, джашыракъ эркиши, бычагъын билеб, эшикге чыкъды. Баудан бир уллу бузоуну тутуб, эрлай кеси-б, терисин алыб, санлаб, тиширыулагъа берди. Тиширыула да, къазанны асхан эдиле да, биши-рирге салдыла. Эркишиле тынчлыкъ-эсенлик сора тургъунчу, тепси да, джарашыб, алларына келди. Къонакъ, кюрманлыкъгъа алгъыш этиб, этге узалды. Была ашаб бошаб, тепси да джыйылгъандан сора, эркишиле ушакъны джангыдан башладыла. Сёз ара-да къонакъ:

- Къош кимникиди? – деб сорду.
- Къош Къара къушну кьошуду, – дедиле.
- Къара къуш къайдады?
- Къара къуш къаладады.

Бир кесек замандан төше-мёше орунлагъа джатдырадыла къонакъны. Оруну аллына да суу-саб салдыла. Башхала да тынчайыргъа чачылдыла. Эртденбла къонакъ уянган сагъатда уа тиши-рыула ийнек саууб бошаб, эркишиле да маллагъа къараб, муну артмакъларына да джол азыкъ са-лыныб, тепси да хазыр болуб тура эди. Къол-бет джуудуруб, тепси джанына олтуртдула. Эркишиле да аны бла бирге ашадыла. Бу джолгъа ашыкъгъанын ингирде айтхан эди да, андан ары тыймай, бары

да ашыра чыкъдыла. Къонакъ саламлашыб, алгыш этиб кетди.

Стауатдан бир кесек джанлагъанлай, тюкчюкню алыб, уф, деб учурду. Кеси да аны ызындан тебреди. Тюкчюк да уч да бар, уч да бар, киши да ызындан бар да бар, бар да бар, кюн тамам къыздыргъан кёзюуге дери тохтамай барыб турду. Былайлары тау этекле. Къая ташны тюбюнден чыкъгъан къара сууну кёрюб, тюкчюкню тутуб, хурджунуна джуруннга чырмаб салыб, анга бурулду. Артмакъларын да имбашындан алыб, сууукъ сууда къол-бет джууду. Алайда азыкъ да ашаб, суусабдан да ичиб, хар затны артмакълагъа джыйды.

Тюкчюкню, уф, деб учурду. Ол да уч да бар, уч да бар, киши да ызындан бар да бар, бар да бар, ингир заманда тауну этегинде къая ташладан этилген бир мийик хунагъа джууукълашдыла. Къарангыракъ бола тюкчюк аны аллына барыб къонду. Киши, тюкчюкню биягъынлай джарашдырыб, хурджунуна салыб, хунаны мийик этилген эшигини башы бла къарады. Ол джаны стауат. Былайда болмаса, хуна джокъ, тегереги къаяла бла бегиб. Гаммешле кёб. Талай эркиши да алагъа аш сала, суу ичире тура. Эшикге къылыч салгъан адет джокъ эди да, ары тюртгенлей, ачылды. “Ассалам алейкум!” – деди, къабакъ эшикни босагъасындан атлай. Эркишиле, муну саламын алыб, бери атлаб, къол тутдула. “Бюгече былайда къалыргъа боллукъмуду?” – деб сорду. “Аллахны суйген келечиси – къонагъы, нек болмайды къалыргъа, боллукъду”, – деб джууаб бердиле. Ол кёзюуде бир тиширыу уллу гоппан бла гаммеш сютден этилген джуууртну алыб келди. “Суусаб ичигиз”, – деб къонакъгъа узатды. Бу андан да ичиб, ол тиширыугъа да алгыш этиб, берекет теджегенден сора, къошха кийириб, артмакъларын да имбашындан

алыб, төрге чыгардыла. Эркишиледен джылы бла эм джашы тышында къалгъан эди да, ол бир гаммеш тананы кесди къурманлыкъгъа. Этин къазаннга салырча хазырлаб, андан ары ишни тиширыулагъа аманат этиб, къалгъанла болгъан джерге кириб, къыйырда олтурду.

Тиширыула эки къазан асдыла. Бирине этни, экинчисине да тананы ол джаш ууакълаб кетген башын салдыла. Джаш эт дженгил бишди. Эркишиле ушакъгъа алай терен сингнгинчи, тепсини келтириб, араларына джарашдырдыла. Тиширыуланы бири быланы къолларын джуудургъан сагъатда башхала этни, къалгъан хантланы келтирдиле. Аланы салыб бошагъанларында, гитче сауутчукълагъа къуюб, гаммеш джууртдан этилген тузлукъну хар адамны аллына салдыла. Къонакъ да, къонакъбайла да, ашаб, тоуб, шорпагъа да тузлукъ къошуб ичиб, бу хантланы хазырлагъанлагъа бюсюреу этдиле. Тепсини джыйгъандан сора, кишиге эм сыйлы джерде орун джарашдырыб, орундукъну аллына да суусаб салыб, кеслерини бѐлмелерине кетдиле. Была дагъыда иги кесекни ушакъ этдиле. Тынчайыр заман болгъан кѐзюуде къонакъ:

- Бу къош кимникиди? — деб сорду.
- Къош Къара къушну къошуду, — дедиле.
- Къара къуш къайдады?
- Къара къуш къаладады.

Эртденбла ашатыб-ичириб, джол азыкъгъа да хантладан артмакъларын толтуруб, ашырдыла. Берлакъ кетгенлей, тукчюкню алыб, уф, деб учурду. Ол да уч да бар, уч да бар, бу да аны ызындан бар да бар, этиучюсюча, кюн тамам къыздыргъынчы барыб турду. Кюн ачы тийгенликге, тау хауа, джолну эки джанында къалын ёсген тереклени салкъынлары онг бериб, иссилик энди алгъынча татымай эди. Аны себебли, джолу мийикден мийикге кѐлтюрюле барса да,

түкчүкнү ызындан тири атлай эди.

Бар да бар, бар да бар, ёзенни ортасына джетдим, деген заманда уллу кёлнү джюзю кюннү нюрюнде кюзгюча джылтыраб кёрюндю. Аны төгерегинде джылкыы отлай эди. Бир кыйырда, мийигирек джерде, аджир сюеле эди. Аны бурну, джалы, кюлак учлары, төрт туягы, кюйругу сары алтын эдиле. Киши алайга джуууклашхынчы аджир кёлнү төгерегинде ары-бери да барды. Ол кайры барса, джылкыы да аны ызындан бара эди. Былай кюдретни кёрмеген эди да, киши, аджирге бек сейирсиниб, түкчүкнү тутуб, джурунга чырмаб, хурджунуна салыб, аджирден кёзюн алмаганлай, кёлнү бу джанында азыкга олтурду.

Киши артмакларындан гаммеш тананы джаурун калагын, гырджын, суусаб алыб, энтда кёз джетдирди аджирге, джылкыыга да. Ала муну кайгылы болганча кёрюмдиле. Бычагын чыгарыб, этни кесиб, каба башлаганында, бурну, джалы, кюлак учлары, төрт туягы, кюйругу сары алтын болган аджир бери атлай тебрегенин эсledi. Ол келиуден келиб, катына джетди. Бу кюрк-арга, кюуанырга да билмей турганлай, этни ийисгеб кишнеди. Сора, эки арт аягында шын туруб, кишини юсю бла чынгаб ётуб, чабханын бузмай барыб, джылкысын да сюрюб, чегетге ташайыб кетди. Киши, не айтырга билмей, сейирсинген да, кюрк-ыган да этиб, эс джыялмай иги кесекни олтурду. Ашыгыб, азыгына да асыры терен кирмей, хар затын артмаклагга джыйыб, ёрге туруб, аны да имбашына атыб, түкчүкнү алды.

Түкчүкнү эки бармагы бла ёрге тутуб, уф, дегенлей, ол учуб тебреди. Уч да бар, уч да бар, киши да аны ызындан бар да бар, бар да бар, ашхам бола

ёзенни бир кенг джерине джетди. Алайда кая таш-
ладан этилген, теб-төгөрек мийик мекамны аллында
көндү туючук. Ол кеси да суу ызында эди. Киши,
туючукну алып, биягындай джурунга чырмап, хур-
джунуна салды. Кябакъ эшикни ачып, арбазга кир-
ди. Ат көш. Ишлей турган эркишеле, башларын көл-
тюрюп, келгенге кырадыла. Бу салам берди, ала
да саламын алдыла. Көл тутушуп бошагандан сора:
“Бюгече былайда кылырга боллукъмуду?” – деб сор-
ду киши. “Кел, кел, нек болмайды, боллукъду”, – деб
көшх киргизип, төрге чыгардыла. Бу джарашып
олтурганлай, бир джашыракъ эркиши, тышына чыгы-
ып, эрлай тай кесиб, санлап, тиширулагъа дженгил
биширирге буюруп, ызына кыйтды. Была бир кесек
лахор этерге тепси да келди. Джылы бла тамада кө-
накъга талай ариу сөз айтды, кюрманлыкъга да
алгыш этди. Ашап бошап, тепси да джыйылганын-
да, тюрю-тюрю хапарланы башладыла.

– Бу көш кимникиди? – деб сорду бир кесекден
көнакъ.

– Көш Къара кышну көшуду, – дедиле.

– Къара кыш кыйдады?

– Къара кыш кыладады.

Эртденбла да хан көнакъга кыраганча кы-
радыла. Джол азыкны да эркин салып ашырдыла.
Бу да, туючукну, уф, деб учуруп, джолуна кетди. Тую-
чук уч да бар, уч да бар, киши да аны ызындан бар
да бар, бар да бар, көб джол көоратды. Алай а төгө-
рекни ариулугу, тазалыгы, аны көрюб сейирсинген-
ни кыч-кырыу көшуб, арыганын да сезмей эди.
Бир заманда эс белгенинде, заман кюнортадан ат-
лап бара эди. Джолдан узакъ болмай шоркылдап кел-
ген тау суучукъну джагысында кырдышха олтуруп,
илипинни дженгил акыганына бир кесек кырады.

Туруб, кьол-бет джууб, артмакъларындан азыгъын алыб ауузланды, ызындан суусаб ичди. Хар несин ызына джыйыб, артмакъларын да имбашына атыб, тегерекде сейирликге асыры кьууаннгандан, тьокчюк гокка хансны юсюне кьоннганы бла алайдан алыргъа унутуб кьойгъан эди да, аны да алыб, джолгъа чыкъды.

Уф, дегенлей, тьокчюк учуб тебреди. Ол да уч да бар, уч да бар, бу да аны ызындан бар да бар, бар да бар, ашхам бола уллу ташладан ариу ишленнген тегерек мийик мекамгъа джууукълашды. Тьокчюк, учуб барыб, аны аллында кьонду. Киши, тьокчюкню биягъынлай хурджунуна салыб, арбазгъа кирди. Ишлей тургъан адамла бла саламлашды. Тынчлыкь-эсенлик соруханларындан сора: “Былайда кече кьалыргъа боллукьмуду?” – деди. “Нек болмайды, кьонакь – Аллахны кьонагъы, – деди эркишиледен джылы бла тамада. – Кьошха киригиз”, – деб ары элтдиле. Бу мекам кьошха ушамай эди да, кьош болгъанын кьонакь энди ангылады. Кеси да тьое кьош кёре эдим. Джашланы бири, артмакъларын алыб, бир таб джерге салды. Бири да, чыгъыб кетиб, тьое баланы кьурманлыкьгъа кесди. Этни уллу кьазаннга салыб, андан арысын тиширыулагъа аманат этиб, башхала болгъан бёлмеге кирди. Ашатмай-ичирмей хапар соргъан адет джокьду кьонакьдан. Аны себебли, алай терен кирмеселе да, сёлеше, булджуй турдула тепси келгинчи. Туз дамдан да кёрюб, тиширыула тепсини джыйгъандан сора кьыздыла ушакьгъа. Джолоучулукьда кече кьалгъан кьошларыны бары да Къара кьушнукьула болгъанларына сейирсине келген кьонакь, мынга уа не айтырыкъдыла экен, деб ичинден, ашыгъыб сорду:

– Бу кьош кимникиди?

– Къош Къара къушну къошуду, – деген джууабны эшди.

– Къара къуш а къайдады? – деб экинчи сорууну берди.

Бир кесек заманны тынгылаб турдула алайдагы эркишиле. Къартыракъ киши:

– Къара къуш къаладады, – деди. – Нек сордунг аны, ашхы улан?

Къонакъ Къара къуш бла къалай тюбегенин, анга нек баргъанын джарашдырыб айтды.

– Къара къуш сени бош чакъыргъан болмаз, – деди биягы киши. – Барсанг, тюрлю-тюрлю затла ал, дер. Айтханына, хо, деб къойма. Къалагъа джете, ташха олтуруб тургъан бир къартчыкъны кёрлюксе. Ол сеннге акъыл юретирикди, иги адамыча аны бла сёлеше билсенг...

Тёше-мёше орунлада тынгылы джукълаб уянды. Башхала мындан да алгъа къобуб тура эдиле. Къол-бет джуудурдула, тепсиге олтуртдула. Была ашаб-ичиб бошаргъа тиширыула къонакъны артакъларын азыкдан толтургъан эдиле. Киши, барына да разылыгъын билдириб, джолгъа чыгыб, тюркчюкню учурду.

Тюркчюк уч да бар, уч да бар, бу да аны ызындан бар да бар, бар да бар, тюркчюккъо иги кесек узайгъанларында, уллу къаяны тюбюнде дорбунну аллында ташха олтуруб тургъан бир гитче къартчыкъгъа кёзю илинди. Тюркчюкню тутуб, биягынлай джарашдырыб, хурджунуна салыб, аны таба атлады. Саламлашыб, къатына олтурду. Тынчлыкъ-эсенлик сорду, андан-мындан келтириб бир-эки хапар айтды. Не этиб да къартчыкъны джюрегине джол табаргъа эди дигаласы. Къартчыкъ да джарыгъанча кёргенинде: “Къара къуш къайдады?” – деб сорду. Къара къуш

деген сёзню эштгенлей, къартчыкъ, секириб ёрге туруб: “Ай медет Аллах, ай медет Аллах!” – дей, кишини къатындан къачыб тебреди.

Киши, не болгъанын ангыламай, сейирсинди. Сора ызындан сюрдю. Кючден джетиб тутду. Къартчыкъ ары-бери тартыб, ычхыныб джанларгъа умут этди, алай а бу да, бек къадалгъан эди да, иймеди. Кишиге аны этгени ачыу болду. Ол себебден хыны сорду:

– Сен алай къачарча не барды? – деди. – Урмадым, туймедим, урушмадым, неди сени бу этгенинг? Кёлюнгю бас, олтурайыкъ, сёлешейик. Мен сени ёлтюргенми этерикме. Керт да дегеннге...

– Ёлтюргенни андан ары неси барды, – деб шыбырдады къартчыкъ, энтда ычхыныб къачаргъа излегинин кьурутмай. – Сен мени сёз бла ёлтюрдюнг, Къара кьуш, деб.

– Тыпырдаб турма да, бир тохта, – деди киши. Къартчыкъ ычхыналмазлыгъын ангылагъанча кёргенинде, бошлаб сорду. – Къара кьуш, дегенлей, халынг нек тюрленди?

– Къара кьуш ханны чам атыды, аны эштсе, ол сёзню айтхан адамла тас болуб къаладыла, – деди къартчыкъ. – Ханнга кёк да, джер да, чегет да, джел да эштген затларын айтхан этедиле. Сен айтхан сёзню мен иги эштемегенме, джер шагъатды, – деб, джаныдан кьозгъалгъанча болуб, ёрге-ёрге чынгады.

Ол кёзюуде джерден бир базыкъ мутхуз ауаз эштилди: “Шагъатма, шагъатма. Аллахны скойген кьулу, кыйналма, шагъатма”.

– Энди аны юсюнден сёлешсенг, хан, деб сөлөше тур, – деди къартчыкъ, кёлюн басыб.

– Болсун, мен билмей эдим, – деди киши. – Аллах да, кёк да, джер да, таш да, агъач да кечсинле мени, – деб тиледи киши.

Ол бу сёзлени айтыб бошагъанлай, биягъы баязык тунакы ауаз эштилди: “Аллах кечди, энди мындан ары биле тур”. Киши, бола тургъан затладан джукъ ангыламай, болушлукъ излегенча, къартчыкъгъа къарады. Аны бетин тери джуууб бара эди. Хурджунундан къолджаулугъун алыб, сыйлагъан халда къартчыкъны терин сюртдю да, берлакъда бир джассы ташха келиб олтурду. Къартчыкъ да, ауур атлай келиб, аны къатында орун алды.

– Иги джаш, сен ханнга къалай тюбегенинги, нени юсюнден сёлешгенинги къысхасы бла меннге айт! – деди. Бу да хар нени болгъаныча айтды. – Булчукъланы башы бла ары къарачы, – деди къарт. Киши не зат эсе да бир ариу межамны башы кюн тюбюнде джылтырай тургъанын кёрдю. Таб, джанкъылычха ушатды. – Ханна къаласыды ол. Анга барлыкъса. Хан сени юч кюнню ашатыб, ичириб, солутуб, сыйлы къонагъыча кёрюб турлукъду. Тёртюнчю кюнюнде келиб, аны берейим, муну берейим, ал, дерикди. Ол берген затланы бирин да алма.

– Сора нек? – деб сорду киши.

– Ол къошларын теджеученди саугъагъа. Къой къош, тууар къош, туюе къош, тауукъ къош, къаз къош, джылкъы – суюгенинги ал, дерикди. Сен а кесинг тиле.

– Не тилейим?

– Ханна ючюнчю, эм джаш, бийчесини эски гитче кюбюрчегин тиле. Байлыкъ андады. Бек сабырлыкъ бла, ариулукъ бла тиле, тилерге таукел болсанг. Башха айтырым джокъду, – деб туруб кетди къарт.

Киши да, ол туурадан ташайгъынчы ызындан къараб, бир кесек сагъыш да этиб, ёрге къобду. Къала таба джол алды. Бир кесекчик баргъанлай, джетерикме, деб тура эди. Алай болмады. Джол созулуб барады, дерча эди. Бар да бар, бар да бар, заман да кю-

нортадан атлады. Арыгъан да этиб, ач да болуб, бир уллу джассы ташха джетгенинде, солургъа олтурду. Сора, артмакъларын аны юсюнде къоюб, алайы бла баргъан тау сууда къол-бет да джуууб, келиб азыкъ-гъа узалды. Тёрт джанына къараб, табигъатны бу ариу джеринде джашагъанлагъа сукълана: “Аллахны кючу уллуду, – деди ичинден. – Быллай сейирликни ким кёргенди. Бу ариу джерни излеб табыб, къала сала билген хан да бек акъыллыды”. Алай эте ашаб бошаб, энтда суугъа барыб, таза джууунду. Юсюн-башын ариу сюртюб, кийиниб, артмакъларына хар затын джыйыб, имбашына атыб, джолуна кетди.

Киши бар да бар, бар да бар, ингир къарангыгъа кючден джетди бюгюнлю бери кёрюнуб тургъан къалагъа. Къабакъ эшикни къакъды, таууш да этди. Кесек замандан къаланы сакълагъанладан биреу чыкъды. Киши ким болгъанын къысхасы бла анга айтды. “Бир кесек сакъла”, – деб ол ызына кетди. Дженгил къайтды. “Кел! – деди да, къалагъа кийирди. Бир ариу бёлмеге элтди. – Ма былайда хамам, джууунурса, ма былайда джангы кийимле, хамамдан чыкъгъандан сора кийерсе, юсюндегилени уа бери атарса, – деб кёргюздю. – Стол ол мюйюшдеди. Ашарыкъ-ичерик эркинди. Кереклинг болса, бу къонгураучукъну зынгырдатсанг, не мен, не башха биреу келир. Джукълар джеринг да, майна, джарашыбды. Юч кюнню солу. Юч кюнден сора хан сеннге кеси келликди”.

Ол джаш айтханча, юч кюнню солуду. Тёртюнчю кюнюнде эшикден бир уллу ариу, суюмлю адам кирди. Къуш сыфаты болмагъанлыкъгъа, ханны таныгъан къыйын тюл эди. Саламлашыб, къатына олтурду, хапар сорду. Бу да джарлылыкъ къысханын джарашдырыб айтды.

– Адамны бир сёзю болургъа керекди, сёз бер-

генме, болушайым, – деди хан. – Сен, не тилейим, деб сагъыш эте турма да, тууар къошну береме, ал!

Киши унамады.

– Аны джаратмай эсенг, твое къошну, джылкъы къошну, къой къошну – джюрегинг джаратхан къошну ал!

– Мен къайсы къошну алсам да, джол узакъды, кесим джангызма, юге джетдираллыкъ тюлме, – деди киши, иги кесекни сагъыш этиб туруб. – Аланы барыны да хайырларын кёр! Меннге уа ючюнчю бийченги эски гитче къюбюрчегин берсенг, сыртыма атыб кетер эдим...

Хан, бир кесек сагъыш этиб, чыгъыб кетди. Мычмай къайтды.

– Ючюнчю бийчем бла оноулашыб келеме, – деди. – Эски къюбюрчекден башха зат алмай эсенг, Аллах бла разыма, ал да бар! Сюртдюруб, къысдырыб хазыр этдирейим. Эртденбла алырса да, кетерсе. Энди аша-ич, иги тынчай! – деб чыгъыб кетди.

Эртденбласында къюбюрчекни да хазырлаб, артмакъларын да азыкъдан толтуруб тура эдиле. Ашаб-ичиб бошагъандан сора хан кеси ашырды кишини джолгъа.

Къюбюрчекчик сыртында, артмакълары да имбашында, бар да бар, бар да бар, бек арыса, тохтаб азыгъындан къаба, юч кюн бла юч кечени барыб турду. Юге дженгиликер джетерге не бек ашыкъса да, тёртюнчю кюнюнде арыб, онгсуз болуб, бир кёлню джагъасында тохтады. Къол-бет джуууб, ашаб, иги кесекни солуду. Эс джыйгъанында, башына бир тюрлю сагъышла келиб тебретиле. “Мен бу къюбюрчекни нек кёлтюруб айланама?.. Къайда эсе да бир къартчыкъны айтханына ийнаныб къалыргъа боламыды?.. Ачыб къарайым да, джугъу джокъ эсе ичинде, атыб

кетейим. Бар эсе, ичиндегин артмакъларыма салайым да, кюбюрчек къалсын былай. Джюгюмю дженгил этейим...”.

Кюбюрчекни къайиш баула бла кючлю кысыб бегитген эдиле. Аланы тешиб тебреди. Бауланы тешиб бошаб, къадаучугъун былай ычхындыргъанлай, чаркъ деб кюбюрчекни башы ёрге чартлаб ачылды. Ичинден бир мазаллы тору аджир чынгаб чыкъды. Аджирни бурну, къулакълары, туякълары, джалы, къуйругъу саб-сары сары алтын. Аны ызындан джылкы, джылкыны ызындан тюеле, тюелени ызындан гаммешле, гаммешлени ызындан тууарла, тууарланы ызындан эчкиле, эчкилени ызындан къойла, къазла, тауукъла – барысы да кюбюрчекчикден чыгъыб, кёлден суу ичиб, кёлню төгерегинде отларгъа джайылдыла. Киши, бу гитче затчыкыны ичинден чыкъгъан бу къадар малгъа сейирсиниб, не айтыргъа, не этерге билмей, эс ташларгъа джетиб къалды. Башын сагъышла бла къайгъыла кючлеб, хайран болуб, ол малладан къарамын апалмай тургъанлай, тюз аллында нени эсе да ауангысы кёрюннгенча болду. Къараса, бир уллу бёрю сюелиб, бетине къатыб тура эди. Ол, адамча сёлешиб, саламлашды да:

– Не болганды? Не къайгъынг барды? Нек абырагъанса былай? – деб сорду.

– Болуб а не болганды, ма бу джайылгъан сансыз-санаусуз мал барысы да бу кюбюрчекчикни ичине сыйыныб, кюбюрчекчикни да башы джабылыб, тышындан къадауу салыныб тура эди, – деди. – Былай боллугъун ким биле эди, башын ачыб бир къарайым, деб барысын да чыгъарыб, чачыб къойдум. Энди не этерге билмей олтурама.

– Ангыладым сагъышынгы-къайгъынгы, ашхы улан! – деди бёрю, – Малланы ызларына джыйсам,

меннге не берирсе?

– Сен бу кёб малны бери къалай джыярынгы айт! Ол сени къолунгдан келир, деб ийнаналмайма.

– Ашхы улан, къалай джыярым мени ишимди. Тёмирбёрю деген менме. Ийнанмай эсенг, тийиб кёр.

– Киши, юйюнден чыкъгъанлы бери асыры кёб зат кёргени себебли, джукъгъа сейирсинмезча болуб бошагъан эди. Алай болса да, ёрге туруб, бёрюню джр-джерине тийди. Керти да темир эди. Къайтыб орнуна олтурду. – Ашхы улан, быланы барын бусагъатдан кубюрчекге джыяйым. Сен не берлигинги айт!

– Къайсы малны джаратсанг, аны ал! – деди киши.
– Сюйсенг ат къош, сюйсенг тые къош, сюйсенг туу-ар къош...

– Малларынг керек тюлдюле, – деди бёрю. – Меннге сени эм гитче, джетинчи, джашынгдан башха джукъ керек тюлдю.

Киши джууаб берирден алгъа кёб сагъыш этди. “Темир, къурч эсе да, джангыз бёрюдю, – деди ичинден. – Мени джашыма не этерикди. Ашар къан алса, бир мадар табарбыз. Хо, биртда, ашар къан алыб... Ашарыкъ табмай инджилгенча кёрюнмейди. Бир джумушха-затха излей болур”. Ол акъылгъа келиб, бёрюге:

– Да, сен айтханча болсун, – деди.

– Сора, ашхы улан, экибиз да разы болгъаныбызны билдире, къол тутушайыкъ, – деди бёрю. Къол тутушуб, бу малланы ызларына джыяргъа, ол да мынга гитче джашын берирге келишдиле. – Ашхы улан, сен энди кубюрчегинги башын ач да, ол джанында тур. Малла анга джыйылыб бошагъанлай, башын дженгил джаб, сора юсюне олтуруб къал!

Бёрю, къуйругъун ары-бери эте, аджирни къатына барды. Сора аны аллында сыртындан джатыб,

аякъларын аз-аз къымылдатды. Аджир, муну алай-
гъа келгенин онгсунмагъанын билдире, къулакълары-
рын джумду. Сора, не зат болгъанын ачыкъларгъа
изледи да, башын энгишге этиб, къарнын ийисгей теб-
регенлей, бёрю аны бурнундан къаты къабыб, иймей
тохтады. Аджир, бурну бла бёрюню ёрге кёлтюрюб,
ары-бери силкиб, бир джанына булгъаргъа умут этди.
Болмады. Бёрюню андан да ёргерек кёлтюрюб,
алайда уллу ташха ургъанында, бурнун ийиб къойду
ол. Ташха къаты тийген эди да, бир кесекни къобал-
май турду. Аджир да, бёрюден ычхынганлай, башы
ачылыб тургъан къобюрчекчикге кирди. Аны ызындан
джылкъы, джылкъыны ызындан тюеле, тюелени
ызындан гаммешле, гаммешлени ызындан тууарла,
тууарланы ызындан къойла, эчкиле, къазла, тауукъ-
ла, бабушла-барысы да ары джыйылдыла. Киши эр-
лай къобюрчекчикни башын джабыб, чынгаб юсюне
минди. Бёрю да келиб, экиси да къобюрчекни къайиш
джибле бла къысыб бегитдиле.

– Энди бар юйюнге, – деди бёрю. – Мен джашын-
гы керек болгъан заманда кесим табарма. – Къолун
тутду да, чегетге кириб, тас болду.

Киши, къобюрчекчикни, артмакъларын да кёлтю-
рюб, алайдан джанлады. Юч кюн бла юч кечени, къуру
азыкъгъа тохтагъаны болмаса, барыб турду. Юйюне
бек арыб, абзыраб джыйылды. Сау-эсен келгенине
джашлары къурманлыкъ этдиле. Экинчи кюн эртденб-
ла киши, джашларын да тургъузуб, къобюрчекчикни да
сыртына атыб, элден иги арлакъ барыб, кенг ёзенде
тохтады. Ёзенни ичи бла суу да бара эди. Джагъала-
ры да алапат джайлыкъла. Къобюрчекчикни бауларын
тешиб, башын ачды. Алай ачханлай, ол мазаллы тору
аджир, джим-джим джылтырай, чынгаб чыкъды. Аны
ызы бла джылкъы, тууарла, гаммешле, къой, эчки сю-

рюле, кязла, тауукъла, бабушла кьюлюб, ёзенни толтуруб кюйдула. Бир кяаууму суу ичерге, бир кяаууму отларгъа джайылдыла.

Андан сора киши алты джашын юлендирди. Ол байлыкъны юлешди. Кеслери кяараб джетишдираллыкъ тюл эдиле да, иги кесек адамны ишге алыб, алагъа кюшду. Хар джашы кесине джетген кюшха башчы болуб, мюлк джюрютюб башлады. Джетинчи джашына джылкыны кюйду. Ол да, джылкысына кяарай, уугъа да айлана, тюлкю, бёрю, кийик атыб келе турду. Алай а ата муну джылкыгъа толу ийе этмегенча сезиб, бир кюн сорду:

– Атам, – деди, – джылкы сеники болур, дегенден озуб, меннге, уллу кярнашларымача, толу ышаныб, бу кюшну оноун бериб нек кюймайса?

Ата темир бёрю бла тюбешгенин, аны малланы, кяанатлыланы джыяргъа болушханын, кяалай келишгенлерин джашырмай айтды.

– Аны ючюн кюркъма, мен бёрюню кесим табыб, ёлтюрюб келирме, – деди джаш.

Ол кюнден сора хар эртден сайын уугъа кетиб, ингирге дери айланыб турду. Башха джануарлагъа тиймей, кюру бёрюле бла кюреше эди. Хар ингир сайын тогуз-он бёрюню терисин атасына келтире эди. Ата да, алагъа кяараб, ол бёрюню ёлтюрмегенин билдире, иги кесек заман озду. Ол тегерекде бёрюлени кырыб бошады.

Бир кюн эртденбла эрте туруб, алтын бурун, алтын кюлакъ, алтын джал, алтын туякъ, алтын кюйрукъ аджирге миниб, сауутун-сабасын джарашдырыб, джолгъа чыкъды. Аджирни джюрюшюне да кюуана, бек узакъ кетди. Бир уллу джарны кыйыры бла бара турганлай, мазаллы бёрюню эследи. Олсагъат садагъын алыб атды. Дагъыда атды, дагъыда

атды. Ёлтюралмады. Бу, энди кяалай этсем таб болур, дей тургъунчу, бёрю, джарны тубюнден ёрлеб, кяатына келиб кяалды. Бёрю алай чынгаб чыкыгъанлай, аджир эки арт аягына сын туруб, ал аяклары бла бёрюню сермерге умут этди. Джаш, анга ариу айтыб, джюгенинден тартыб тохтатды. Бёрю адамча тиллениб саламлашды.

– Атанг сени меннге бергенини юсюнден хапарны айтхан болур, – деди бёрю. – Ол тюз хапарды. Мен, сени атынг бла бирге джыртыб, ашаб кюяргъа бол-
лукъма...

Джаш да анга бой бермезлигин билдире, ол да кяатыдан кяаты сёлеше тургъанлай, бир тюлкую, джардан чыгыб, кятларына келди.

– Неди бу даулашханыгъыз, джигит уланла!? – деди ол. – Бу сейир табигъатны кычырыкъ бла кир этерге уялмаймысыз?

Тюлкую алай сёлеше тургъанлай, бёрюню кяарны ауруб, кеси кереклисине арлакыгъа джанлады. Ол арлакы джанлагъанлай, тюлкую джашха айтады:

– Бу Темирбёрюдю. Муну джаны джангыз кяара бурнуну учундады. Башха джерине ургъанлыкыга, ёллюк тюлкую. Мындан бошар ючюн, мен бир лагъым этейим. Ма алайда болурма, – деб бир джерни кёргюздю. – Мен ары джетгинчи, сен бёрю бла даулаша тур. Атамы сёз бергенинде мени ишим джокъду-зат, де. Сора, араны тёре айырсын, де да, алайгъа ал да кел. Мени мынга бек уллу дертим барды, – алай айтыб, тюлкую терк джанлады.

– Энди даулашханынг болду, – деди бёрю, кяайтыб келиб. – Атанг сени меннге бергенди. Биргеме кел! Унамасанг, атынгы да, кесинги да былайда сагал-сагал этиб кюярыкъма.

Бу да ол айтханнга разы болмагъанын билдире,

даулашыу тереннге кетди. Тюлкю айтхан джерине джетди, деген заманда, кесин да махтагъан кибик этиб, джаш төре айтханнга разы боллугъун чертди. Бөрю да анга огъай демеди. Джаш джаяу, аджирни джюгенинден тутуб, бөрю да къатында, ол джерге бардыла. Барсала аллайгъа барсынла, бир уллу ариу джасалгъан дорбунда ариу кийиниб, къолунда да бир къалын китабы, къатында да мерекеби бла сауут-чукъ, ичинден да къаргъа тюкден этилген къаламыны огъары джаны къараб, “төре” тоханада олтура. Была экиси да, бир-бири аузуна чаба, хапар айта башладыла.

– Тохтагъыз! – деди “төре”. – Бери джууукълашыгъыз. Бөрю, кел да сен онг джаныма олтур. Джаш, атынгы терекге такъ да, келиб сол джаныма олтур. – Ол айтханча этдиле. – Джаш, энди хапарны джарашдырыб толусу бла айт. Бери къулагъыма ийил, алайсыз иги эштмейме да, ангыламай къалыргъа боллукъма. – Джаш айтыб бошагъандан сора бөрюге бурулду да, – сен да дауунгу бери ийилиб, къулагъыма айт! – деди.

Бөрю ийилиб, айта башлагъанлай, “төре” къолунда къалын китабыны тыш къатысыны учу бла аны бурнуу тюз учуна урду. Ол джыгылыб, тыпырдай башлагъанлай, дагъыда бир урду алай. Бөрю созулуб къалгъанындан аны ёлгенин ангыладыла экиси да.

– Да, джигит джаш, сен да къутулдунг мындан, мен да къан ичгенден дертими алдым, – деди тюлкю. – Энди бөрюню сой да, мени бир тойдур. Андан къалгъанын не этсенг да, анангы сютюнден халалды.

Джаш алгъы бурун аджирин терекден тешиб, юч аягъына кишен салыб, отларгъа ийди. Андан сора бөрюню терисин башы, бурну, къуйругъу, аякъ тырнакълары бла тулукъ этиб сойду, туз себиб, къыйы-

рына, бучхагына салам бушдукъла этиб, чырмаб, артмакъларына джарашдырыб салды. Тюлкю, къарнын да тойдуруб, джукълай эди. Бёрюню къалгъан этин эки этиб, дорбунну суукъ джеринде эки чунгур къазыб, кир болмазча, этни мант башлагъа чырмаб салды. Мурсаланы къылычы бла чалыб келиб, юслерине джабды. Тюлкюню уятыб, ач болсанг, ашай турурса, деб чунгурланы кёргюзюб, аджирине миниб, ызына айланды.

Юйюне джетгенинде, атасы, анасы, къарнашлары да кёб къалгъанына къайгылы болуб тура эдиле. Джаш, аджирден тюшюб, Темирбёрюню терисин кёргюзгенинде, бары да бек къууандыла. Ата уа терини кебдирир, тулукъ этиб джарашдырыр къайгыыгъа кирди.

Юч кюнню къууанч этиб турдула. Тёртюнчю кюн а келинле джашны арагъа алдыла. Бир бек онглу, бек бай хан къызын эрге берлигин билдирдиле. Ары уа джер-джерден миллет джыйыллыкъды. “Аджиринге да миниб, юсюнгю-башынгы да джарашдырыб бар да, къызлагъа бир къара, – дедиле. – Атанг бла ананг сени юйлендирирге ашыгыб турадыла. Аланы бир къууандыр”.

Джаш белгиленнген заманга хазыр болду. Алтындан этилген сауутун-сабасын да такъды. Ариу кийинди. Алтын, окъа тигилген джангы артмакъларына бёрюню кебиб, ийлениб тургъан тулугъун да салды. Алай бла, аджирине миниб, тойгъа барды. Ханны ышаннган адамы, хазыр этилиб тургъан сахнагъа мийик агъач бачхыч бла миниб, ханны къызын алыргъа умут этгенлени къалай сынаб кёрлюклерин баямлады.

– Юч ёч салынады, - деди ол. – Биринчи ёч къол таш атыугъа джораланады. Анда хорлагъан экинчи

оюннга кьошулады. Кесине базгъан, ма алайгъа барыгъыз, – деб майданны бир джерин кёргюздю.

Эришиу башланды. “Алан, сен а нек сирелиб тураса? Эркиши бол!” – деб эм онглогъа кеслерин санагъан джашла муну кьозургъа умут этдиле. Бу уялчакъ джаш эди да, кьоюгъуз, кьоюгъуз, дей турду. Болмагъанында, атыны джюгенин да джумушчусуна тутдуруб, арагъа чыкъды. Эм узакъ атхан джашдан беш атламгъа узакъ атыб, кьолларын да кьолджаулугъу бла сюртуб, келиб аджирине минди.

Ханны ышанган адамы, биягъынлай ол мийикге чыгъыб, экинчи ёч чарсха чабыугъа аталгъанын билдирди. “Аты бла ким озса, анга берилликди къыз”, – деб чертди. Андан сора да, къалайдан къалайгъа дери чабарыкъларын, джетер джерлеринде хар атны белгиси боллугъун, ол белгилени да келтириб анга берирге кереклисин да ангылатды. Башха джорукълары да айтды.

Кеслерине, атларына да базгъан джашла тизгин болдула. Бу былайда да бир кесек туракълады, алай а кьол таш атханлы бери кёбле эс бёлген эдиле. Анда хорлагъан мынга да кьошулургъа керек эди да, сен да бар, деб тёрт джанындан кыычыргъанларында, чыкъды. Ол кёзюуде ханны ышанган адамы, бир, эки, юч, деб кьолун силкди. Атла алгъа окъча атылдыла. Бу джашны аджири, кьулакъларын да джумуб, кесек заманны ичинде алгъа чыкъды. Алтын туякъларыны тюблеринден чартлагъан топракъ гыртла, кёкде къаргъала учуб барадыла, дерча мийикге кёлтюрюлдюле. Бурнуну тылпыуу башы бла булутчукъ джюзюб баргъанча эспенеди къарагъанлагъа. Алай бла, эм алгъа джетиб, заман кюнортадан джанлай, белгини алыб келди.

Джаш аджирини юсюн сюрте, солута тургъан

сагъатда ханны ышанган адамыны тауушу эштилди: “Ючюнчю ёчню алгъан бек къыйынды, — деди ол. — Ма бу таулада, ма бу ёзенледе бир темир бёрю айланады. Ол малланы, кийиклени, къоянланы, тюлкюлени да ашаб, къурутуб барады. Аллына тюбесе, адамны да къоймайды ашамай. Кесин эм джигитге, эм батыргъа санагъанла, барыгъыз да, аны излегиш, ёлтюрюгюз да, терисин алыб келигиз. Бу ишни тындырыргъа хан юч кюн бла эки кечени буюрады. Ючюнчю кюн ингиралагъа келиб, меннге, ханнга да хапарыгъызны айтыб, терини кёргюзюрге керексиз. Андан сора былайда онглу адамла, оноулашыб, ким хорлагъанын бегитирикдиле”.

Юч кюн бла эки кечени айланыб, ол айтылгъан джерледе кёрген бёрюлерин къырыб келдиле джашла. Бу джаш да Темирбёрюню артмагъында терисин келтирди. Бары да терилени ханны аллына джайдыла. “Бу тюрлю зат неди? Ма ханнга кюеу десенг кюеу”, — деб олтуруб, терилеге къарагъанлагъа эштдирмей, бир къауумла хыликке да этдиле муну. Хан, башхала келтиргенлеге ёретин кёз джетдириб, керти Темирбёрюню терисин таныды, бек да къууанды. Джашны къучакълаб, алгышлай: “Бизни уллу азабдан къутхардың, тери меники, къызым сеники, — деди. — Тойну башлагъыз!” — деб буйрукъ берди. Ханны ышанган адамы: “Ханым, джаным! — деди. — Ёчле бары да мунукъула болдула, анга сёз джокъду. Алай а мени экили этген да бир зат барды: эки кече бла юч кюнню ичинде бёрюню да табыб, ёлтюрюб, терисин да былай джарашдырыб къалай келди? Аны бир ангылатсын. Бёрюню этин къаргъа-къузгъун ашагъан эсе да, суюклери къалгъан болурла, кёргюзтсюн”. “Темирбёрю ёмюрден бери да кишиге кесин ёлтюртмей, дунианы къоркъутуб келгенди, — деб сёзге къошулду ёч-

лени оноуун этген къартланы бири. – Бу тюз айтады, ишексиз болайыкъ”. Хан джашха къарады.

Джаш алларында, хан бла аны адамлары ызындан, джолгъа чыкъдыла. Барын да бёрю басдырылгъан дорбуннга алыб келди. Къарасала, тюлкю бир чунгурда бёрюню этин ашай тура. Джаш тюлкю бла адам тилде саламлашды. Тюлкю да адам тилде саламын алды. Не керекди, дегенча мынга къарады.

– Тюлкю, ашаб бошамагъан эсенг, этин, бошагъан эсенг да, сюеклерин ханнга кёргюз! – деди джаш.

Тюлкю ханнга да, нёгерлерине да чунгурлада этлени, сюеклени кёрпоздю. Ханны адамлары энди толугу ийнанганларын билдирдиле. Хан кеси уа бек джарыды. Тюлкю бла джашны сёлешгенин башхала эштмеген эдиле. Къуру экиси кеслери эштирча эди сёлешиулери. Ол себебден, бу джаш джануарланы тилин да биледи, деб хан анга артыкъ да къууанган, сейирсинген эди.

– Бу джаш эртде да болургъа керек эди меннге кюеу, – деди хан, энди къайтыргъа боллугъун билдире.

Той-оюн джети кюнню этилиб турду. Андан сора джаш къызны алыб, юйюне кетди. Атасы, анасы, къарнашлары, келинлери танышны, джууукъну джыйыб, анда да этдиле уллу той. Талай кюнден джаш, аланы ханны къаласына элтиб, къайынлары бла танышдырды.

Эки джаны да къууаныб, джаш бла бийчеси ары да бара, бери да келе айла, джылла оздула. Ол кёзюуге алтын бурунлу, алтын къулакълы, алтын джаллы, алтын туякълы аджирден тамам кесича кёб тай тууду. Аланы айырыб, башха этиб, кеслеринден бир джылкъы къурады джаш. Ханны оноуу бла джылкъыны, атлагъа уста къарай билген адамланы тутуб,

алагъа аманат этди. Кеси кърал ишлеге къараргъа керек болду.

Къайын атасы, къартайгъанма, къартайгъанма, дей туруучан эди. Кюеуюн кесини орнуна хан этди. Бюгюн, бюгеча да мелхумлукъда, насыбда сау-эсен джашайдыла, дейдиле бары да. Аны кёрмегенибизча, ауруу, къыйынлыкъ кёрмей, биз да сау-эсен, къуанч эте джашайыкъ.

Бокъбашчыкъ

Эртделеде бу джарыкъ дуняда бир киши юй бийчеси бла джашагъанды. Аланы Аллах берген бир джашчыкълары болгъанды. Джашай баргъан заманда ата ёлгенди. Анга къыйналгъандан ауруулу болуб, кёб турмай ана да дуниядан кетиб, джашчыкъ ёксюз болуб къалгъанды. Не этерик эди, кеси джангыз джашай тургъанды. Кюнлени озуулары бла кийимлери да джылтыргъандыла, ашарыгы да бошалгъанды. Ол кёзюуге кеси да ёсюб, уллучукъ болгъанды.

“Энди мен, былай этиб турмай, алгъан затым къарныма ашаргъа, юсюме киерге болурча бир иш излейим”, - деген оюм келгенди башына. Аллай бирни ол акъыл эсине тюшмей тургъанына къыйнала, юйюнден чыкъгъанды. Бара-барыб, джолну бир джанында кёчюб кетген къошну тюбюн кёргенди. Кюн иссиде башына киер заты болмай, салкъын этерге мант баш чапракъланы къолу бла башында тутта келе

эди да, аланы да тутханлай, кьош тюрбюнде кьалгъан затланы аягъы бла ары-бери тюрте, кьозгъай башлагъанды. Алай эте барыб, ичи да тегюлмей тургъан бир кьой кьарынны кергенди. Башында мант чапракъланы атыб, аны алгъанды. Артыкъ узун ичегисин кесиб, чюйресине айландырыб, кирин тегюб, иги кьагъыб, энди мындан кюн етерик болмаз, деб башына кийгенди. Аны бла алайдан кетгенди.

Кюнорта заман болуб, иссилик тамам онгун алгъанды. Кёзлери кьарангы эте, суусабдан ичи кюе, бир кьара суу табсам, деб дыгалас этгенди. Ол да табылыб кьалмагъанды. Аякълары чалыш-малыш эте, дагъыда иги кесекни барыб, бир кьулакъны башындан кьарагъанды. Аны тюрбюнде кергенди кьара сууну. Джыгъыла, тура, тегерей, кьулакъгъа энгенди. Сууукъ суудан ичиб, суусабын кьандыргъанды, кьолун-бетин да джуугъанды. Къызгъаны, арыгъаны да кетгенча болуб, ёрге туруб, тегерекге кьарагъанды. Арлакъда бир уллу ат баш сюекни кергенди. Алай нек этгенин кеси да билмегенлей, аны кьатына барыб олтургъанды. Анга кёзлерин чыракъ ийиб иги кесекни тургъанды. Сора кесини ич сагъышларын анга айтыб тебregenди: “Эртде заманда сен кьаллай залим атны башы эдинг, мен да кьаллай иги кишини джашы эдим. Энди сен тураса кьара сууну кьатында ханс ичине атылыб, мен да джюрюйме ма бу тегерекде ёксюз болуб, джокълукъ, ачлыкъ кьатылыб...”

Джашчыкъ бу сёзлени айтыб джылай тургъанлай, кёкден тюшюб кьалгъанча, кьатына хар заты да джарашхан бир залим, ариу аджир келеди. Джашчыкъ, кьоркьаракъ болуб, акъырын ёрге кёлтюрюлюб, кете тебрейди. Аджир аны аллына сюелиб, иймей тохтайды. Сора ариу тилде адамча сёлешеди: “Ма бу сен

кёрюб джылай тургъан ат баш сюек мени уллу къарнашымы баш сюегиди. Къарнашымы аман адамла, тутуб, джегерге, кеслерине къул этерге излеб, къарыу эталмагъанларында, суу ичерге былайгъа келгенлей, шкодан атыб ёлтюрюб кетгендиле. Мени уа, кёб адам эдиле да, бирден чабыб, тутуб, алыб кетдиле. Андан бери кёб болады. Уллу къарнашымы этин джаныуарла, къаргъа-къузгун ашаб, сюеклерин да кемире-кемире къурутуб, джангыз ма бу баш сюеги къалгъанды. Мени да ол адамла, джегиб, туюуб, эм къыйын ишлени этдириб турдула. Къачыб кючден къутулгъанма. Андан бери ма бу къалын чегетни ичиндеме. Къарай туруб, адам болмагъан сагъатда былайгъа келиб, уллу къарнашымы башын ийисгеб, джылаб кетиб турама. Былайгъа джюрюгенледен, джангыз сен болмасанг, бир адам мени къарнашым ючюн джыламагъанды, баш сюекни кёрюб аман айтхан болмаса. Сен, джашчыкъ, ёксюзсе, мен да ёксюзме. Сен менден къоркъма да, сыртыма мин. Мен сени айтханынгдан чыкъмам. Къарнашыма джылагъанынгы эштиб тургъанма. Сен иги адамса. Мин сыртыма, бирге джолоучу болайыкъ”.

Джашчыкъ ол айтханны этеди. Аджирни юсюнде бар да бар, бар да бар, бек кёб заманны барады. Кече болса, бир таб джерде тохтаб, аджирни отларгъа ийиб, кеси да джукълай эди. Ач болса, кёкенледен, алма, кертме, башха терекледен кёгет алыб ашай эди. Алай эте кюнлени биринде джети джол айырылгъан джерге джетедиле. Джашчыкъ энди уллу джаш болгъан эди. Джети джол айырылгъан джерде аджирни юсюнден таукел тюшеди. “Аллах разы болсун сеннге, – дейди аджирге. – Энди сен да бар Аллах буюргъан джерге, мен да барайым Аллах берген джолума”.

Джаш, аджирден айырылыб, кетиб тебрейди. Алай а аджир, энтда адам тилде сёлешиб, айтады: “Мен сеннге энтда керек болуб къалсам, излеб табарса”. “Мен сени къалай, къайда табарыкъма?” – деб сейирсиниб сорады джаш. Аджир, ауузу бла кесини къуйругъундан бир узун къыл юзюб, джашха береди. “Мен керек болгъанлай, ма бу къылны бир къыйырын джандыр, – деди аджир. – Аны ийиси бурнума уруб, излегенинги ангылаб, дженгил огъунакъ къатынга джетерме”. Бир-бирине, иги джолгъа бар, деб ашхылыкъ теджей, айырыладыла.

Джаш, ол джолланы бирин сайлаб, анга бурулады. Бар да бар, бар да бар, бир элни къыйырына джете-ди. Аны къыйырындан киргенлей, бир къартха тюбейди. Салам береди, ол да муну саламын алады. “Бу джерледе не айланаса? Не кереклинг барды?” – деб сорду ол. Джаш да, къартха хапарын айтыб, иш излей айланнганын билдирди. “Менде барды иш”, – деди къарт. “Къаллай ишди?” – деб сорду джаш. “Сайлама атла тургъан бауну тюбюн хар кюн сайын кюреб, таза этиб туругъа керекди”, – деб джууаб берди къарт. Джаш не этерик эди, ишлемей амалы джокъ, башха иш табханы джокъ, ол ишге джарашады. Къарт алайыны байы, ханы да болгъанын, кесини да юч къызы болгъанын артда билди.

Ишин этерге баугъа биринчи кере киреди. Кирсе аллайгъа кирсин, бауну ичи къарангы, алайда ишлеген огъай, кёзге тюртюлгенни да кёрмезча. Бир джукъла этерге кюрешди, болмады. Асыры джунчугъандан, амалсыздан бетине тер урду. Терин сюрте келиб, башында ол къойну къарнындан бёрк маталлы этиб кийиб айланнганын къолуна алады. Аны алгъанлай, бауну ичи джарыб къалады. Къоркъаракъ да болуб, сейирсиннген да этиб бир кесекни турду. Андан сора ан-

гылады башыны кьой кьарын джабхан огъары джаны сары алтын болуб тургъанын, бауну ичи да аны бла джарыгъанын. Ол джарыкъда эрлай ишин этиб, ызына бурула, “бёркюн” алгъынча башына кийиб чыгъады.

Хар кюн сайын башындан ургъан джарыкъ бла бауну ариулаб турады. Къарынны ичин тышына айландырыб кийиб джюрюгени себебли, алайдагъыла мынга “Бокъбашчыкъ” атайдыла.

Иги кесек заман озады бу джалгъа джарашханлы. Кюнлени биринде байны гитче кызы: “Бу, ишин тындырыб, атамы кёлуне джараймыды, джараймыды?” – деген сорууну береди кеси-кесине. Ата-сы аллай затланы юслеринден кызылары бла сёлешмегенликге, ала анга бек сакъ эдиле. Эсине ол зат келгенинде, атамы джаны кыйналыб тура эсе да, билмейбиз, дей, гитче кызы джалчыны ишине кёз джетдирирге излейди. Бауну ичи кьарангы болгъанын биле эди. Ол болумда алайын таза тутмакълыкъ кыйын болгъанын да ангылай эди.

Джаш баугъа киргенлей, кызы да, шыбыртсыз барыб, бауну эшигини кыйырын ачады. Къараса аллайгъа къарасын, бауну ичин бу ёмюрюнде кёрмегенча бир сейир джарыкъ джарытыб тура. “Муну ичи алтын нюрден кьалай толуб кьалды? Алай этген не зат болду”, – деб сынаб къараса, алтын кекели бир джанына таралыб, бир ариу джаш ишлей тура. Бауну аны кекелинден ургъан алтын нюр джарытыб. Кызы, джашны чырайына, санына, сюегине, таб ишлегенине да иги кесекни къараб, аны суюк кьойгъанын сезди. Эшикни да акъырын ары кьайтарыб, кьала-сына кетди.

Бир кече хан тюш кёреди: бир уллу арбаз. Арбаз-да ёсген уллу ариу алма терек. Алма терекни бек кёб

бутакълары, бек кѣб чапракълары. Алай а юсюнде къуру юч алма. Кеслери да юч бутакъда башха-башха битиб. Алмаланы бири бишгенден да оза башлаб, экинчиси иги бишиб, ючюнчюсю да бишерге джетиб тура. Эртденбла уянгганлай, хан, бийчесин чакъырыб, тюшюн айтады. Ол тюшню джораларын излегенин да билдиреди. “Аны не джоралагъаны барды, кесинг да ангыларгъа керек эдинг, – дейди бийчеси. – Арбаз – сени уллу арбазынг. Уллу терек сенсе. Юч алма – юч къызынг. Уллу бишгенден да ётгенди. Ортанчы бишиб турады. Гитче къызынг бишерге джетгенди”.

“Айтханынг келишеди, – дейди хан. – Энди былай тургъандан магъана джокъду. Сен быланы орунлары табдырыр джанындан бол, мындан кеч этме да”. “Алай дей эсенг, былай чырмаусуз джашагъаныбызгъа бир той этдирейик, – дейди бийче. – Джашланы не къадар кѣб чакъырсынла. Бу тегерекден, тышындан да келсинле ала. Къызланы хар бирини къолунда бирер алмасы болсун. Джыйылгъан джашлагъа къарасынла да, къайсы кимни джарата эсе, анга берсин къолунда алманы. Къызларынг ариу къызладыла. Кесинг да – атынг айтылгъан адам. Была джаратсынла ансы, къайсы джашны да башы кѣкге джетгенча боллукъду”.

Экинчи кюнюнде дунияны джыйыб уллу той этдиле. Эки уллу къызлары къолларында алмаланы эки джашха бердиле. Байны эки кюеую болгъанына дагыда бир той этдиле. Джыйылгъан миллет энди гитче къызгъа къарай эди. Бу уа къайсы насыблыны сайлайды, деб тургъанлайларына, ючюнчю къыз алмасын элтиб Бокъбашчыкъгъа береди. “Бу, атасыны, анасыны болуб да къалмай, элни да бети бла ойнады”, – деб андан-мындан ачыулу тауушла чыкъдыла.

“Къоюгъуз, аны селеке эте турады”, – дегенле да болдула. “Джангылыб берди”, – дедиле бир-бирле. Тюзюн билир ючюн, энтда бир алма келтиредиле кыызгъа. Ол аны да джалчы джашха береди. Анга да хош болуб къалалмай, ючюнчю алманы да узатадыла. Къыз аны да биягъы джашха береди. Миллет суу къуйгъанча болады. “Бу шашыб турады”, – деген оюмларын билдиредиле бир-бирле. “Не къарамы, не акъылы болмагъаннга...”, “кеси да къул...”, “алай болургъа мадары джокъду”, дегенча сёлешдиле башхала. Хан, ёрге туруб, миллетге: “Энди къоюгъуз, – деди. – Аллахны буйругъу алай болур эди. Тамбла барыгъыз да былайгъа келигиз. Энтда бир той боллукъду, кыызлагъа неках этдирликме”.

Экинчи кюнюнде да биягъынлай уллу арбаз адамдан толду. Бир джерде да этилмегенча, уллу той болду. Некахны-затны да тындырдыла. Эки уллу юйню джасатыб хазырлатхан эди да, эки уллу кызы бла эки кюеуюне аланы берди. Гитче кызы бла Бокъ-башчыкъгъа уа тауукъ орун джетди.

Тауукъ орунну тазалаб, джарашдырыргъа кюрешиб, бу экиси анга джыйылыб, джашаб башлайдыла. Андан сора кёб да турмай, хан бек къаты ауруйду. Алай къыйналыб тургъанлай, кече тюшюнде аны къулагъына бир ауаз келеди: “Сен былай джатыб тургъан бла сау боллукъ тюлсе, – дейди ауаз. – Таулада джангыз бир акъ марал барды. Бир мадар этиб, аны тутуб, сютюн саууб ичирселе, джангыз олду сеннге джарарыкъ”.

Эртденбла хан юй бийчесине тюшюн айтады. “Да, алапат, джигит кюеулеринг бардыла, – дейди бийчеси. – Бек залим, тулпар атларынг да кёбдюле. Аладан эм игилерине минсинле да, таулада маралны излесинле. Табсынла, тутсунла, саусунла да келсинле”.

Бу да ол оноугъа разы болады. Эки уллу кюеуюн чакъыртыб, айтады: “Сиз джылкъыдан эки тулпар атны тутуб, джерлеб, алагъа миниб таулагъа чыгыгъыз да, акъ маралны табыб, саууб къайтыгъыз. Аны сютюн ичсем, мен сау боллукъма”.

Эки уллу кюеую, ол айтханча этиб, тулпарлага миниб, сауут-саба, джол азыкъ да алыб, джолгъа чыгъадыла. Гитче кюеу да, тауукъ орундан къараб туруб, бийчесин ат тилерге атасына ийеди. Баш иеси уллу кюеуле бла барыргъа излегенин билдиреди атасына гитче кызы. “Бар да айт, кызым, анга къадыр да боллукъду”, – деб ашырады атасы. Ол да, келиб, джаны кыйналыб, атасыны айтханын билдиреди эрине. “Сен чыртда аны ючюн кыйналма, къайгы этме, – дейди бу. – Меннге къадыр да боллукъду. Мен, барыб, аны джерлеб келейим, сен джолгъа азыкъ хазырла”.

Къадыргъа миниб келиб, азыгъын да алыб, бийчесине да ариу айтыб, таула таба кетеди. Бар да бар, бар да бар, бар да бар, джети джол айырылгъаннга джетеди. Алайда тохтаб, къадыргъа кишен салыб отларгъа иеди. Кеси уа, хурджунундан ол алгъыннгы аджирни къуйрукъ кылын алыб, аны учуна иче тургъан тютюнюню от джанын тийиреди. Къыл къабына, ийис эте тебрегенлей, аджир джетеди. Аны юсюнде джери, джюгени джарашыб эдиле. Джерини юсюнде да эки артмагъы, ичлери да ариу кийимледен толлуб.

Джаш, эрлай эски кийимлерин тешиб, джангыланы кийди. Башында алтын кекелин бир джанына тарады. Аджирге миниб, ол джети джол айырылгъанда таулагъа баргъан джолну тутуб, ёрге айланды. Барабарыб, эки уллу кюеуюню ызларындан джетеди. Алагъа салам бериб, ётуб кетеди. Ала муну танымайдыла.

Аджир тауланы арасында акъ марал отлаучу ариу талагъа келтиреди муну. Марал алайда джокъ эди. Джашны тюшюрюб, кеси аны излей таулагъа сингеди. Бёлек замандан къайда эсе да табыб, аллына сюрюб келеди. Акъ маралны онгнун алыб арытхан эди да, джаш аны къыйналмай тутду. Артмакъларын дан гыбытны алыб, саууб, аны маралны сютюнден толтурады. Марал алайда отларгъа джайылады, бу, сютню да артмакъгъа салыб, атына миниб, ызына айланады. Келе-келиб, бетинг юсюнде кёрюнеди, дерча бир таза къара суугъа джетеди. Алайда тохтаб, къолун-бетин да джууб, сютден толу гыбытны бери алады. Артмакълада дагъыда бир гыбыт бар эди. Аны да алады. Ол бош гыбытха марал сютню джартысын къуяды. Аллай бир да суу къошуб аны толтурады. Гыбытланы артмакъланы эки джанына салыб, аджирине минеди.

Джолда эки баджасына да тюбед, саламлашады. Ала муну танымайдыла. “Узакъдан келген адамлагъа ушайсыз, – дейди бу тохтаб. – Не къайгъы, не иш бла айланасыз? Мен джарарыкъ зат эсе, тартынмагъыз да айтыгъыз”. Баджала нек абзыраб айланганларын джарашдырыб айтадыла. “Да сизге сют керек эсе, менде аллай сатлыкъ сют барды, – дейди бу. – Алай а ачхагъа-затха сатхан адетим джокъду. Къырым отлукъ алдыргъаннга бериученме. Разы эсегиз...”, – деб эки-сине да кёзюу къарайды. Ала да бир-бирлерине къарайдыла. Башха мадарлары джокъ эди да, огъай демедиле. Кёлеклерин ёрге этиб, анга сыртларын бурдула. Джаш да аланы сыртларына кетмезча белгиле салды. “Къырым отлукъ алдым, энди сют сизникиди”, – деб суу къошулган сютю болган гыбытны алагъа береди.

Аладан айырылгъандан сора аджир джашны

джети джол айырылган джерге джетдиреди. Бу, атдан тюшүб, таза сютю болган гыбытны артмакдан алды. Юсюнде джангы кийимлерин тешиб, аджирни юсюнде артмаклагъа салды. Эскилерин кийди. Башына да кьой кьарындан бёркюн кийди да, биягынлай “бокьбашчыкь” болду да кьалды. Отлай турган кьадырын тутуб, джерледи. Чырпылада джашырыб кетген эски артмакларын алыб, гыбытны аланы бирине салыб, бир джанына да азыгындан-затдан кьалган-булганны салыб, кьадырны юсюнде джарашдырады. Кеси да минеди. Андан сора аджирни да башына бош этеди. Кьадыргъа да джюрюш алдыра, элге айланган джолгъа джарашады.

Юйюне, тауукь орунну аллына, келиб тюшеди. Бийчеси джолгъа кьараб тура эди да, бек кьууанады. Юйге киредиле. Ол хапар сорду, бу да, джукьну джашырмай, бийчесине толу хапар айтды. “Энди сен былай эт! – деди анга. – Акь маралны сютюню ичине тауукь бокьчукь ат. Элт да, атанга бер. Уллу кюеуле мени аллымда элге кирген эдиле, аджирлерин ойната. Эгечлеринг сютле алыб бара болурла, сен да ашыкь”.

Бу ата юйюне джетгенинде, эки уллусу ауруганнга сют ичире тура эдиле. Аладан сора гитче эгечлери да береди элтген сютюн. Атасы аны ичеди да: “Сен келтирген сют бек алапатды, ичинде кирпичи болмаса”, – дейди. Къыз да: “Тауукь орундан тауукь бокьчукь тюшгенди”, – деб кетеди юйюне.

Хан кьуллукьчуларыны бирин алайгъа чакьыртады. “Бу керахатланы ат орунга кёчюрюгюз”, – деб буйрукь береди. Кёчюредиле. Бокьбашчыкь бла бийчеси ат орунга джарашадыла.

Юч кюнден хан, эки уллу кюеуюн чакьырыб, таулагъа барыб, биягъы маралны тутуб, саууб, сют алыб

келирге джибереди. Гитче кюеу да, къадырны джерлеб, аланы ызларындан атланады. Джети джол айырылгъан джерге барыб, къадырындан тюшюб, аны кишенлеб, отларгъа иеди. Хурджунундан аджирни къуйрукъ къылын алыб, къыйырын къабындырыб, ийис этдиреди. Олсагъатлай аджир джетеди. Джаш юсюнде кийимлерин тешиб, эски артмакълагъа джыйыб, кёкенле ичинде джашырады. Джангы кийимлени кийиб, алтын кекели да джылтырай, аджирге миниб, къараб-къарагъынчы баджаларыны ызындан джетеди. Саламлашхан болмаса, тохтамай, озуб кетеди. Ол джол этгенлерича, аджир акъ маралны сюрюб келиб, бу да аны саууб, сютюн гыбытха къуюб, къайта келиб, къара сууну къатында тохтайды. Алайда сютню джартысын экинчи гыбытха къуяды, суу къошады. Таудан тюшюб келе, эки уллу кюеуге тюбейди. Тилегенлеринде, суу къошулгъан гыбытны бериб, экисинден да къырым отлукъ алыб, джолуна кетеди. Джети джол айырылгъанда аджирни башына бош этиб, эски кийимлерин кийиб, къадырына миниб, юйюне, ат орунга, келеди.

Ханны юч къызы да бирден джетедиле аталарыны къаласына. Гитче къызы сютге керти кесек ат бокъчукъ атхан эди. “Къайда, къызым, алгъа сеникин ичейим, – дейди аталары анга. Ичеди. Андан сора ол бир экиси келтиргенлени да ичди. – Сеники татлы, къалын сютдю, алай а атладан кирчик тюшгенди, – деди гитчесине. – Сиз келтиргенле уа джукъа сютледиле, татыулары да джокъду”. “Да, атам, биз атла тургъан джерде турабыз”, – дейди гитче къызы. Хан да Бокъбашчыкъ бла аны къой баугъа кёчюрюрге буюрады.

Дагъыда юч кюнден ханнга акъ маралны сютюн ичерге керек болду. Эки кюеую, алгъынча, аджирле-

ге миниб кетедиле. Гитче кюеу да къадырын джерлейди. Джети джол айырылганда биягы аджирни чакъырады. Аны бла таулагъа барыб, маралны сауады. Сютню эки гыбытха тенг къуяды. Келе-келиб, бу джол суу да къошмай, бир гыбытны баджаларына бериб, энтда анга багъа алган халда аланы сыртларына ючюнчю белгилени салады. Джети джол айырылганда аджирни бошлаб, эски кийимлерин кийиб, къадыры бла элге къайтады.

“Ичине къой кирледен бирчикни ат да, элт атанга сютню”, – дейди джаш бийчесине. Ол бу джол уллу эгечлеринден алгъа джетди къалагъа. “Ай, къызым, къалай алапат эди сют, бу къой кири болмаса”, – деди хан, сютню ичиб бошаб. “Не этейик, атам, къой бауда джашасанг, сауутлагъа аллай бир джукъ тюшмей къалмайды”, – деди къызы. Хан былагъа элни къыйырында бир гитче юйчукге кечерге эркинлик бере-ди. Бу, чыгыб бара, къалагъа келе турган эгечлерине да тюбеди. Ала муну сансыз этиб оздула. Эки уллу къызы келтирген сют бу джол къалын, татымлы эди. Аланы да ичгенинде, ханны аурууу кетиб, кючкъарыу кириб тебрегенча болду. Эртденбласында оноучуларын чакъырыб, былай сау болуб къалгъаны ючюн къурманлыкъ малла кесиб, той-оюн этерге буйрукъ берди.

“Мен былай бир айланыб келейим”, – деди бир кюн Бокъбашчыкъ юй бийчесине. Джети джол айырылганнга барыб, этиучюсюча этиб, аджирни чакъырады. Ол келгенлей, таза, ариу кийимлени да аны юсюнде артмакъладан алыб кийиб, алтын кекелин да бир джанына тараб, аджирге миниб, төрт джаякъдан миллет джыйылыб, байны сау къалгъанына аталган байрам бола турган джерге джетеди. Къыйыр сюремде тохтайды. Алайдан къууанчха къараб тургъ-

анлай, тойгъа-оюннга башчылыкъ этгенлени бири: “Ашхы улан, сен бу джуртладан адамгъа ушамайса, – деди къатына келиб. – Кёбле эс бёлгендиле да, къонакъ алай къыйырда тургъан адет джокъду, бери, ара сюремге, чакъыр, деб ийгендиле мени”. “Ала да, сен да сау болугъуз, мени алай эте турургъа заманым джокъду, – деди бу. – Келгеним а не ючюндю десенг, эки ишчим былай бери джанлагъанча эштген эдим. Табдым. Алагъа къарайма”. Ол адам ишчилери кимле болгъанларын сорду. Бу да бармагъы бла байны эки джанында олтургъан эки уллу кюеуню кёргюздю. Муну къууанчха чакъыргъан, не айтыргъа билмей, бир кесек мурукку болуб, ызына бурулду. Ол кёзюуде эки кюеу не эсе да бир джумушха алайдан кетедиле. Барыб ханны къулагъына шыбырдагъанын мындан къараб эслейди джаш. Олсагъатдан ол адам дагъыда къайтыб келиб, тоханадагъы муну чакъыргъанын билдиреди.

“Джаш, сен не ишчилени хапарларын айтаса? Ала мени кюеулеримдиле”, – деди къайын ата, бу къатына баргъанында. “Джангыласа, акъсакъл, – деди бу. – Была мени ишчилеримдиле”. Ол бир айта, бу бир айта иги даулашадыла. “Сени кюеулеринги белгилери болмаз?” – деб сорады джаш андан. “Нек болургъа керекди белгилери. Аладан ким алаллыкъды къырым отлукъ! – деди хан. – Джокъду джукълары да”. “Мени ишчилерими барды аллай белгилери сыртларында, къачыб кетмез ючюн салгъанма”, – деди джаш. Алайда олтургъанланы талайы да къошулуб, хан джанлы болуб, дагъыда бир кесек даулашхандан сора, джаш айтады: “Иш алайгъа джетд, эсе, бери чакъырыгъыз да, кёлеклерин ёрге этиб, сыртларына къарагъыз”. Анга огъай деген чыкъмады.

Кюеулени чакъырыб, кёлеклерин ёрге этдириб, сыртларына къарайдыла. Къарасала аллайгъа къарасынла, хар бирини сыртында ючюшер къырым отлугъу бар. Хан, джашдан кечмеклик тилеб: “Сен кимсе?” – деб сорду. “Мен да сени ишчингме”, - деди джаш. Ол мынга джити къарады, алай а танымады. “Мен сени кёрмегенме, не ишлегенинги да билмейме”, - деди. “Гитче къызынга сорсанг, ол айтырыкъды, - деди джаш. – Не ишлегеними, къайда джашагъанымы да биледи”. Гитче къызын чакърыб сорду. “Атам, сени тауукъ орунда, ат орунда, къой бауда, энди уа гитче эски юйчюкде джашаб тургъан кюеуюнг буду”, – деб ышарды къызы. Къарт, иги кесекни бек сынаб къараб туруб, кюеуюн кючден таныды.

“Меннге, байса, бийсе, ханса, деб тургъанлыгъыгъызгъа, кёб затны ангыламай кёре эдим мен”, – деди ол къатында олтургъанлагъа. Сора, бюгюнден башлаб кесини орнуна гитче кюеуюн салыб, байлыгъын, мюлкюн да анга бериб, кеси солургъа излегенин билдирди джыйылгъан миллетге. “Эки уллу кюеу аны ишчилери боллукъдула!” – деб къошду сёзюню аягъында.

Таурух бошалды. Эштген болмаса, бу айтылгъан затланы кёрмегенибизча, джарлылыкъ, инджиу кёрмей джашайыкъ.

Айю урлагъан Айшахан

Эртде-эртде, эртделеде бир тау элден къызла наныкъ джыяргъа чыкъгъандыла. Джыя-джыя, чегетни теренине киргендиле. Алайда уа бир айю, къызланы кёрюб, къачан джууукъ келедиле, деб мараб тур-

гъанды. Къызла кеч эслегендиле айюню. Айшахан деген къыз алларында бара тургъанды. Къызла элге айланыб къачхан сагъатда алгъа келген эм артхатюшюб къалады. Айю да аны тутуб, алыб кетеди. Ол элтгени бла келтириб, уллу дорбунуна джыяды. Дорбунну аллын да мазаллы сослан таш бла джабыб, кеси кегет, эт излей кетеди.

Къызла уа ол къачханлары бла чегетни къыйырына чыкъгъандыла. Алайда къарасала, Айшахан джокъ. Элге къуугъун болады. Къызны адамлары, элджамагъат, бирден къобуб, чегетге джайылыб, излеб тебрейдиле. Талай кюнню айланадыла, табмайдыла. Бары да арыб-талыб, къыздан умут юзюб, элге къайтадыла. “Эшта, ол айю ашаб къойду болур”, – деген оюмда тохтайдыла.

Айю уа кыызгъа тиймейди. Айланыб, кёгетле джыйыб келиб, кыызгъа бериб, кийик ёлтюрюб келиб, аны этинден джыртыб, кыызгъа бериб, тау сууладан сапран чабакъла тутуб келиб, кыызгъа бериб турады. Айшахан, аланы бирин да ашамай, кюнлени ашырады. Асыры ачлыкъ джетгенден тамам къарыусуз бола тебрейди. Ал кёзюуде айюден бек къоркъуб, джаны кетиб турады. Артхаракъ а, ашарыкъ болса, мени эндиге дери ашарыкъ болур эди, деб бир кесек кёл басады. Былай этиб тургъанына ачыуланыр, деген къоркъууда келтирген затларындан да къаба тебрейди. Андан сора уа бир-бирине илешедиле, шох боладыла. Кюнлени бир кюнюнде Айшахан айюден джаш табады.

Джаны ол сабийге кириб къалгъанча, айю аны алай сюеди. Тили бла джалаб, эркелетиб, хар кюн сайын чегетге, таугъа джайылыб, тюрлю-тюрлю кёгетле, этле, чабакъла келтириб турады. Айшахан да, дорбунда уллу таблыкъ болмаса да, джашчыгъын ариу ёсдюрюге кюрешеди. Алай эте айла, джылла озгъандыла. Джашчыкъ да уллучукъ болады. Айю кете тебрегени сайын дорбунну аллын бегитгенин, ол мазаллы ташны да азсыныб, анга да тереклени тамырлары бла джукъуб келиб, тиреу этиб тургъанын джашчыкъ онгсунмай башлайды. Айю алгъынча эркелетиб тургъанлыкъгъа, муну андан кёлю чыгъа тебрейди. Бир кюн а:

– Анам, кел, бу эрши затдан кетейик, – дейди джашчыкъ.

– Кеталлыкъ тюлбюз, дорбунну аллын къалай бегитгенин кёресе да, – дейди анасы. – Аны къалай ачарыкъбыз, джашым?

– Нек ачмайбыз? – деб сейирсиниб къарайды джашчыкъ. Сора артына-артына барыб, чабыб келиб, чынгаб, эки аягъы бла ургъанлай, ол уллу таш

ары аууб, тейри эшик ачылгъанча, кюнню алтын нюрю дорбунну ичин джарытады. – Дорбунну эшиги ачылды, ол эрши зат келгинчи кетейик, анам! – дейди.

Кёбден бери да джарыкъгъа чыкъмагъан, былай ариу тийген кюнню кёрмеген Айшахан, бир тюрлю халгъа тюшюб, къоркъгъан да этеди. Аллай а дженгил эс джыйыб, эшикге чыгъады. Чыкъса аллайгъа чыкъсын, кёк чууакъ, къарамынг джетген джерни бары чегет, тау, тегерекден къанатлыланы джырлары эштите, дорбунну аллы бла уллу суу бара. Джашчыкъ да, анасыны къатында сюелиб, ёмюрюнде кёрмеген бу сейирликге иги кесекни къараб туруб:

– Кел, анам, юйге кетейик, – деди. Юйню не болгъанын билмей эди, алай а Айшахан айю болмагъан кёзюуледе юйюню, элини юсюнден хапар айтыучан эди. Аны себебли, юй деген бир алапат зат болгъанына ишеги джокъ эди.

Айшахан, аны къолундан тутуб, иймей, тегерегине артыкъ да бек сынаб къарады. Айю къайсы джанындан, къалайы бла келлигин билирге излей эди къачарны аллы бла. Толу ийнаныб къалалмаса да, эшта, былайы болур эди, деб ышан этиб, джашчыгъыны да къолун тутханлай, дорбунну аллы тикчикден тюшюб, чегетни джукъаракъ, джарыкъ джанына атлады. Алайда джануарланы сокъмакъларыча бир ызны тутуб, аны бла чабыб баргъанны орнунда барыб турдула. Бир заманда чегетни къыйырына чыкъдыла.

Хы, энди къутулдукъ, деб Айшахан иги умут этгенлей, ызларындан ким эсе да сюрюб, джан солуу этиб джетиб келгенча болду. Бурулуб къараса – айю. Къыджыраб, хыны-хуну этиб, сыртларындан тюрте, экисин да къайтарыб, биягъы дорбуннга джыяды. Дорбунну аллына алгъындан да уллу ташны салыб кетеди.

Ол кюнден сора хар келгени сайын дорбунну аллына,

бери киргенден сора уа ичине сынаб къарай башлады. Ол, эшикни ачаргъа кюрешген бармыды, аякъ ыз-зат эс-ленемиди, деб сынчыкълагъанын Айшахан артда ангылады. Айю былагъа алгъынча иги эди. Айшахан да джазыуна бойсунуб, джашчыкъ да, ол да иги кесек заманны кюн джарыгъын кёрмей ашырадыла.

Биягъы джашчыкъ, биягъынлай дорбунну эшигин ачыб, юйге кетиуню юсюнден анасына айта тебрейди. Ана да: “Тынч тур, кесинги да, мени да айюге ашатыргъа башлагъанса”, – деб унамай турду. Тамам джанындан этгенинде, Аллахны кюнлерини биринде бу да къачаргъа огъайы болмагъанын билдиреди.

– Дорбунну аллында, сау къаяча, бу ташны ары аудурала эсенг, кетейик, – дейди.

Ол кёзюуге уллу болуб, кюч-къарыу да алыб тургъан джаш, хазна да къыйналмагъанлай, къоллары бла тюртюб, ташны ары аудурады. Тикчикден ашыгъыш тюшюб, алгъын баргъан сокъмакълары бла мукъут болуб къачадыла. Бар да бар, бар да бар, чегетден да чыгъыб, элни къыйырына джууукълашадыла. “Хы, энди уа къутулдукъ”, – деб тургъанлай, айю ызларындан джетиб къалады.

– Дженгил ызыгъызгъа къайтыгъыз! – деб ачыуланыб хырылдайды айю.

– Энди бизни юйге барма къой, – деди джаш анга, ызына бурула башлагъан анасын да тохтата.

Айю, аны айтханына магъана бермей, Айшахан-ны тартыб тебрейди. Джаш аллына атлагъанында, ауузун бир къары ачыб, къабаргъа излегенча этди. “Къой энди, анамы да бошла”, – деб джаш айюден эки кере тиледи. Болмагъанында, аны эки арт аягъындан тутуб, ёрге кёлтюрюб, джерге урду. Айю, къансыгъанча, къычыргъанча этиб, джерге тийгени бла сойланыб къалады. Джаш аллына атлаб къараса,

аны кърны джарылыб тура. Айшахан, аны алай кър-
генинде, къркыгъанча, джазыксынынганча болуб,
тураклайды.

– Кел, анам, кетейик, – деди джашы. – Энди бу
бизни сюрюден озгъанды, ёллюк болур.

Бу экиси айюню къатындан джанлай башлагъан-
лай, ол, джатыб тургъанлай, Айшаханны ызындан
ынгычхаб къарады. Айюню эки кёз джилтини Айша-
ханнга, меннге этеринг былаймы эди, мени сеннге
уллу аманлыгъым болмагъанды, дегенча къарады-
ла. Тиширыу джюрекге джазыксынмакълык келсе
да, джашы, ашыкдырыб, анасыны кълундан тар-
тыб, алыб кетди.

Арлакъ барыб, бир къара сууда къл-бет да джуу-
уб, ичиб, суусабларын да къандырыб, элге келедиле.
Ойнай тургъан уллайгъан сабийлени къайсысы эсе да,
Айшаханны таныб, нёгерлерине айтыб, бары да аны
юйюне сюйюмчюге чабадыла. Атасына, анасына
къызлары бир джаш бла келе тургъанын билдиреди-
ле. “Ким бла келе эсе да, джаны сау эсе, болду”, – деб
ала, сабийлеге сюйюмчю бериб, келгенлени аллары-
на чыгадыла. Къучакъ-ийнакъ боладыла. Дженгил
огъуна ашатыб-ичириб, хапар сорадыла. Айшахан на-
ныкъ джыаргъа баргъанлай, айю муну урлаб кетгенин,
дорбунда къалай джашагъанын, бу джаш да айюнюкю
болгъанын джарашдырыб айтады. Андан сора бары
да айю джыгъылыб кългъан джерге барадыла. Аны
ёлюгон да кёредиле.

Джаш кърт атасы бек бай, бек акъллы адам
болгъанын ангылагъан эди. Таб, элчиле анга хан-
нга къарагъанча къарай эдиле. Керти да хан бо-
лурму, деб анасындан сорады. “Сен хазна джангыл-
магъанса”, – дегенча айтады ана. Сора, атасыны
сыйын кёрюрге, оноууна тынгыларгъа, не десе да,

этерге дурус болгъанын билдиреди джашына. Экинчи кюнюнде уа ата, кызыны сау-эсен къайтханына той-оюн этиб, ёмюрде болмагъанча тепсиле джарашдыртыб, тегерекде миллетни джыйыб, барыны да эсинде къалырча белгилейди къууанчын. Айшахан бла баласы да элде башхалача джашаб тебрейдиле.

Хар не да ашхы-аламат, алай а джаш юйде уллуланы, джамагъатны да къайгъылы эте башлайды. Ол кеси тенгиле бла айлана эди, ойнай эди. Аллай кёзюуледе узалыб тутхан, безиб джагъалашхан сагъатларында бирини кълун, билегин сындыра, бирини аягъын чыгъара, бирини башха джерине кыяу джетдире тебрейди. Къысха заманны ичине айюден туугъан джашны къарыуу белгили болады. Элде сёз джайылады. Баласын ачитханны ким сюерикди, тарыгъыула башланадыла. Муну кылыкъларына чыдаялмай, эм ахырында джамагъатны келечилери, тереге барыб, хар нени болумуча айтадыла. Тере, джашны чакъырыб, алай нек этесе, деб хыны сёлешеди. Алайда бу аны джаягъына тартыб, джаягъын бир джанына къарышдырыб чыгъарады. Аны сылаучулагъа элтиб, кюнден орнуна салдырадыла.

Андан сора тере бла айюден туугъан джашны къарт атасы, тубешиб, мынга не мадар этебиз, деб кёб сёлешдиле. Аны экинчи кюнюнде биягъы тере джашны чакъырады.

– Кел, энди экибиз да къарнашла болайыкъ, – дейди тере анга. – Сеннге ол джол къаты сёлешгеним ючюн кеч. Уллу джаш болгъанса, мындан ары джашауну сагъышын этерге керексе, алайчыгъын да айтыб кълыйым. Бусагъатда ананг да, сен да къарт атангы юйюнде турасыз. Сиз а кесигиз бир юйдегисиз. Алай эсе уа, ананг бла сени кесигизни энчи юйю-

гюз да болургъа керекди. Ол да гитчечик тюл, агъач-дан этилген, джарагъан уллу мекам болургъа тыйыншлыды. Аллай ишлени ауурлугъу эркишилени боюнарына тюшеди. Элде сенден къарыулу джаш джокъду. Юй ишлер ючюн, ёгюз арба бла агъач ташыргъа керексе.

Ол оноугъа джаш разы болады. “Къарнашла” болгъанлары себебли, ёгюз арбаны да төре кеси къурайды, талай кюннге джетерча азыкъ этдиреди, башха джолоучулукъда, агъач кесген сагъатда керек боллукъ затланы да хазырлатыб, “Эмегенли къол” деб джер бар эди да, анда чегетге ашырады. Алайда эмегенле кесин да, ёгюзлерин да ашарла да, биз да мындан къутулурбуз, деб оюму алай эди.

Джаш, төре айтханча, ёгюз арба бла бар да бар, бар да бар, бир кюн бла бир кечени баргъанды. Тёереги тау, арасы бла суу келе, сууну джагъалары къалын чегетле болгъан бир ариу ёзеннге киргенди. Төре айтхан джер былайы болгъанын ангылаб, ёгюзлерин отларгъа ийиб, ол таза сууда къол-бет да джуууб, азыкъгъа олтургъанды. Ашаб тойгъанындан сора балтасын да алыб, агъач кесерге джайылгъанды. Айырыб эм тюз ёсген, эм къаты тереклени аудуруб баргъанды. Бутакъларын ариулаб, ташыб, арбаны къалагъанды. Джюклеб, джибле бла къысыб, бегитиб бошагъан кёзююнде алайда отлай тургъан ёгюзлери къаты юркгенлерин эштиб, ала таба къарагъанды. Къараса аллайгъа къарасын, эки эмеген ёгюзлени къатларында, аланы ашаргъа хазырлана тура.

– Эмегенле, тиймегиз алагъа! – деб къычырады джаш. – Сиз алагъа тийсегиз, мен сизге башха тюрлю тиерме...

Эмегенле, муну къычыргъанын, айтханын да къулакъгъа алмай, ёгюзлеге джутлана тебрейдиле.

Джаш, арбадан секириб тюшюб, арбагъа сыйынмай къалгъан ингичгерек терекни къязыкъны алгъанча къолуна алыб, эмегенлени аны бла туюб, сюрюб келиб, ёгюзлени орнуна арбагъа джегеди. Ёгюзлени да арбаны артына тагъады. Эмегенлеге ауур болур ючюн, энтда талай базыкъ агъачны арбаны башына джарашдырады. Тауча къаланнган арбаны юсюне ёрлеб, эмегенлеге къязыкъны-къязыкъны джетдириб, энгишге айландырыб сюреди. Ала да, сыртлары асыры ачыгъандан хахай-тууай этиб къычыра, сериуюн болсала энтда къязыкъ юслеринде ойнарыгъын ангылаб, не къадар къызыу барыргъа кю-решедиле.

Элге джууукълашхан заманда, асыры бекми арыгъан эдиле, огъесе адамны къалынына кирирге излемейми этдиле, эмегенле, джортханларын къоуб, тюз джюрюшге кёчдюле. Джаш, алай этгенлерин онг-сунмай, аланы кёзюу-кёзюу сермеди. Эшта, къаты джетдириб ийген болур эди, эмегенле алай къычырдыла, алай хахай этдиле, аланы тауушларындан джер джарылгъанча бола эди. Ол ачы къычырыкъдан тий-реледе ойнай тургъан сабийле ойсураб, ауругъан адамла эс ташлаб, сылтаулу тиширыуланы ичлери кетиб, саулукълары аламатла да абзыраб, саулай джамагъатха къыйынлыкъ джетеди. Тёре, талай ётлю, туура башхалача къоркъуб, къатышыб къалмагъан талай эркишини чакъырыб:

– Муну элге былай иерге боллукъ тюлдю, – дейди. – Аллына барыгъыз да, айтыгъыз: эмегенлени джар таба, къулакъ таба элтсин да, ёлтюрсюн. Элге келтириб, миллетге къыйынлыкъ салмасын.

Арба элни чегине киргинчи была джетиб, төрени айтханын анга билдиредиле. Джаш да, эмегенлени арбадан ийиб, арлакъда терен джарны ичине элтиб,

алайда ёлтюреди. Сора, ызына къайтыб, арбагъа ёгюзлени джегиб, джюк асыры ауурдан ала тарталмагъанларында, арбаны артындан кеси да тебериб, агъачны келтириб, төрени стауатына къотарады. Төре да алгъыш этеди, махтайды. “Уллу иш этиб келгенсе, энди солу, керек болсанг, чакъырма”, – деб юйюне ашырады.

Джаш, келиб, анасына хапар айтыб, къол-бет джууб, ашаб, бир кесек тынчайыб, тенглерине тюберге, ойнаргъа чыгады. Бу биягъынлай кеси тенг-лиле бла ойнай-кюле, бирин ары, бирин бери ата, хата эте, талай заман озады. Адамла да, энтда төреге барыб, тарыгъа башлайдыла. Төре энтда чакъырады джашны.

– Сен, къарнашчыгъым, анангы да биргенге алыб, ма ол джерге бар! – дейди. – Ол джерде ханны бир уллу къаласы барды. Хан хар не ишге да джетишиб баралмайды. Ол къалада джашарсыз, алайда башчылыкъ этерсиз, ол төгерекеде тургъанла да оноуугъузгъа къарарла.

Джаш төрени бу айтханына да хош болады. Төре, джашны да, анасын да джолгъа кёллендириб, хазырлаб, хабчюклерин да арбагъа джюклетиб, къолу бла ашырады. Анда уа дуниягъа айтылыб, дуния къоркъуб тургъан бир уллу огъурсуз эмеген бар эди. Ол быладан бошарыгъына төрени ишеги джокъ эди.

Джаш, анасын да арбаны таб джерине олтуртуб, кеси ёгюзлени сыбыртхы бла къагъа сюрюб, бар да бар, бар да бар, төре юретген джолну къыйырына джетиб, бир уллу къаланы аллында тохтайды. Къала былай къарагъаннга керти да мазаллы эди. Кеси да бир ариу ишленген эди. Төгереги да таза, терекле, кёкенле бла джасалыб. Джаш анасын къойнуна алыб арбадан тюшюрдю. Аны терек салкъын-

да кьоюб, кеси, дженгил-дженгил атлаб, кьаланы ичине киреди. Ичи тышындан да ариу. Бёлмелери да кёб. Джаш, аланы биринден чыгыб, бирине кириб иги кесекни айланады. Эм таб джарашхан бёлмеледен экисин анасы бла кесине сайлаб, арбазгъа чыгады. Алайда да төрт джанына къараб, хар нени джаратады. Анасын, арбасын да бери джыяргъа керек эди да, къабакъ эшик таба атлайды. Ол кёзюуде аллына бир уллу эмеген чыгады.

— Эй, сен кимни кьаласына кириб айланаса? — деб, аман кьан алыб, джашха джекиреди.

— Мен а билеме кимни кьаласына кириб айланганымы, — дейди джаш. — Сен мени кьарт атамы кьаласына нек кириб айланаса?

Бири бир айта, бири бир айта, ахыры бууушадыла. Тюблю-башлы бола кёб джагъалашадыла, кёб туююшедиле. Таб туюб кьалыб, джаш, эмегенни белинден тутуб, ёрге кёлтюрюб, джерге урады. Ол ойсураб кьалады. Биягъында, кьаланы ичине къарагъан сагъатында, бир бёлмени тюбюнде зиндан болгъанын ангылагъан эди джаш. Ары джетиб, джер юйню — зинданны — эшигин ёрге кёлтюрюб, тиреу салады. Сора, терк ызына къайтыб, эмегенни скойреб келиб, энгишге атады. Бу эшикни бегите айланган кёзюуде эмеген, эсин джыя келиб, мени ары чыгъар, деб хахайлайды. Бу аны кычыргъанын, тилегенин, джалыннганын кьулакъгъа алмайды.

— Быллай бир нек кьалдың? — дейди Айшахан. Джашы кьаланы ичини уллулугъун, бёлмелени кёблюгюн айтады. — Да, экибиз да бирге къарар эдик...

— Мен джол устанг болуб, энтда къарайыкъ, — дейди джаш.

Хар нелерин да кьаланы ичине джыядыла. Айтханыча, джаш, анасын кьаланы ичинде айландырыб,

хар нени кёргюзеди. Айшахан бек джаратады, бек кьюуанады.

– Анам, былайда хар не да сеникиди, скойгенингча айлан, скойгенингча джаша. Мен тилерик, ма ол кирит салыныб тургъан эшикни къатына барма, киритин ачама-зат деб кюрешме. Ол сеннге керек тюлдю, турсун алай, – дейди джаш.

Ингирде экиси да, ариу тепси кьюраб, олтуруб, бу алапат джерге тюшгенлерини кьюуанчын этедиле. Экинчи кюн а джаш, сауутун-сабасын алыб, уугъа кетеди. Айшахан да къаланы тегерегине айланады. Сора, ичинде не барына, не джогъуна энтда бир кере къарайым, деб бёлмелеге кире барыб, кирит салыныб тургъаннга джетеди. Аны эшигини къатында туракълайды. Бир заманда къайдан эсе да тюбюнден бир ынгычхагъан таууш келгенча болду. Сейирсиниб, кьюлакъ ийди. Бу эшикни ол джанындан чыгъа эди таууш. Аны не болгъанын билмей кетиб къалалмады. Киритни къалай ачайым, деб тегерегине къарагъанында, эшикни бир джанында ачхыч тагъылыб тура эди. Джашым, ачма, деген эди, деб сагъышлы бола да тебреди, алай болса да ачды. Бёлмени тюбюнде джер юйден кимни эсе да ауур ынгычхагъаны ачыкъ эштилди. Джер юйню эшигин бери аудурду. Эengiшге ийилиб къарагъанында, бир мазаллы эмеген эски-бусху кир затланы юсюнде сойланыб тургъанын кёрдю.

– Ой, Аллахны адамы, мени ары бир чыгъар, – деб тиледи ол. – Сен, меннге ол игиликни этсенг, мен сени атанг болурма.

– Атама къор бол! – деди Ашахан.

– Ананг болурма...

– Анама къор бол!

– Къарнашынг болурма...

– Къарнашыма къор бол!

– Эгечинг болурма...

– Эгечиме кьор бол!

– Энди алай этиб турма да, ары бир чыгъар, эринг болурма, – деди эмеген.

– Сен уллу, ауур затса, кьалай чыгъарлыкьма? – деб сорду Айшахан.

– Ол джанынгда бёлмеге барсанг, кёрлюксе, кьара кюбюр барды. Кьара кюбюрню ичинде кьара аркъан барды. Кюбюрню кьадаууна кирит салынмагъанды. Сен ол кьара аркъанны келтириб, кьыйырын меннге узатсанг...

– Темир бугъоуларынг да болурла, дейме...

– Мен аланы юзерикме. Аркъанны кьыйырын меннге джетдир...

Айшахан кьара кюбюрден кьара аркъанны алыб келеди. Кьыйырын зинданга атады. Эмеген эрлай кьара аркъанны кьыйырындан тутады. Айшахан башында кьыйырын кьаланы ташдан ишленнген багъанасына кьаты кьысады. Бери атлаб, энгишге кьарагъанында, эмеген темир бугъоуланы юзюб тура эди. Джиб бла бери чыкъды.

– Ариу кьыз, сен бар да, бёлменгде тур, – деди эмеген. – Мен юсюмю-башымы да джуууб, кийиниб келейим...

Айшахан, ызына кьайтыб, эрши эмегенни ариу этерча, алтын, окъа бла тигилген сейирлик кийимле хазыр этеди. Эмеген да кёб турмай келеди. Аны кийимлерин тешдириб, кеси хазырлагъанланы кийдиреди Айшахан. Юсюнде джюз тюрлю ханты бла тепси салады. Экиси да рахат олтуруб ашайдыла, ичедиле. Бир-бирлерине кукаланыб, ариу сёлешедиле. Кече да ол бёлмеде бирге кьаладыла. Кьараб-кьарагъынчы юч кюн кетеди. Джашны келир заманы джетеди. Энди Айшаханни джюрегине кьоркьуу кириб, не этерге

билмей, ары-бери джюрюб тебрейди.

– Ол адамны келир заманы джетиб, аны бла тынгысыз болгъанынги ангылагъанма, – деди эмеген. – Чыртда къоркъма, ол келирге мен тас болуб къаллыкъма.

Айтханыча да этеди. Тыбыр тюбюнде уллу къанганы кѣлтюрюб алыб, джер юйчукге тюшюб, къанганы орнуна тартыб, башын джабады. Джаш мында сагъатда эмеген алай бугъунуб, ол не уугъа, не башха бир джумуш бла ары-бери кетсе, чыгъыб, кѣб заманны экиси бирге джашаб турдула. Алай бла Айшахан сылтаулу болады.

– Анам, сен бу къалагъа келгенли тынгылы болуб, эт къошула баргъаннга ушайса, – дейди кюнлени биринде джашы.

– Да, джашым, болгъанны ашаб, солуб турсам, алай болмай къалай боллукъма, – деб джуудурду Айшахан.

Дагъыда бир кесек заман озады. Джашы уугъа айлана кетиб тургъанлай, Айшахан джаш табады. Эмеген, бѣлмелеге айланыб, бешик да, бешик керекле да джыйыб келеди. Экиси да джашчыкъны эркелете, дагъыда бир кюн бла бир кече озду. Джашыны келир заманы джетгенинде, анагъа къайгъы кириб башлайды. Не этерге билмей, эмегеннге оноу сорады.

– Былайда сен алай абзырарча зат джокъду, – дейди эмеген. – Сен джашчыкъны сютден иги тойдур. Джылы, къургъакъ чырма. Джашынг келеди, деген заманда элт да, джолну юсюне сал. Джануар, къаргъа-къузгъун тиймез ючюн, мен, чегетде бугъуб, къараб турурма. Кѣрейик не этерин...

Ана, джашчыкъны джолгъа салыб, ызына къайтады. Эмеген чегетде бугъады. Ол кѣзюуде джаш да

алайгъа джууукълашады. Тюз джолну юсюнде сабийни кѳреди да, тохтаб, саумуду экен, деб тешиб кѳолуна алса, бир добар джашчыкъ. “Бу былайгъа къалай тюшдю, ким атыб кетди”, – деб сейирсине, джангыдан дарий бусхулларына чырмаб, кѳйнуна кыысыб, анасына алыб келеди.

– Ой анам, ой анам, мен бир сейир зат табыб келеме, – дейди кѳууаныб джаш, босагъадан атлай. – Бери къара...

– Биреуню баласын нек алыб келесе? – деди анасы, онгсунмагъанча этиб. – Элт да, адамларына бер!

– Огъай, анам, биреунюкю тюлдю, адамлары да джокъду. Джолда табханма. Энди бу джашчыкъ бизникиди. Сен ал да, ёсдюр, меннге кърнашчыкъ болур.

– Да, джашым, сени айтханынгы этейим, – деди Айшахан. – Сют къайдан табайыкъ ансы. – Джашы салпыланнганын кѳрюб, – тиширыуну эмчегин сабий тарта турса, сют келиб къалады, деген хапар да джюрюйдю, Аллах айтхан болур, – деб кѳошду. – Эмизик да барды.

Уллу джашы юйде болса, эмизик сала, ол арыбери кетсе, эмчек ичире турады ана. Алай эте талай заман ётеди. Джашчыкъ уллучукъ болады. Ойнай, чаба, кърнашы келген джолгъа чыгъа да башлайды. Бир кюн а аны аллына кърарай, къаладан иги узакъ барыб, аны аллына чыгъыб къалады. Ол да муну эркелетеди.

– Сен билемисе, – дейди эмегенден туугъан джашчыкъ. – Сен кетгенлей, бир уллу эрши зат, келиб, анам бла турады. Сен келгенлей, тас болуб къалады.

– Аны ючюн хата джокъду, – деб кѳояды айюден

туугъан джаш, сабий бир затланы къатышдырады, неда тюшюнде кѳргенди, деген оюмда.

Дагъыда бѳлек заман ѳтеди. Гитче къарнашчыкъ уллу къарнашыны аллына бара, ол да, эркелетиб, имбашына миндире, ойнай турадыла. Бир кюн уугъа айлана баргъан джеринде тамам къаты терекге тюр-тюлюб, аны бир тюрлю ѳсген бутагъын къылычы бла кючден кесиб алыб, бир солугъан кѳзююнде гулоч таякъчыкъ этеди джашчыкъны къууандыргъа деб. Аллына чабыб келгенинде, анга береди. Ол керти да бек къууанады. Хаман аны биргесине джюрютюб да турады.

Бир кюн а уллу къарнашына тюберге ашыгъыб, ол келир замандан алгъаракъ къаладан чыгъыб къа-лыб, джол бла узакъ кетеди. “Былай келмеучен эди да”, – деб айюден туугъан джаш, муну эслегенинде, сейирсинген да этеди, къоркъуулу, къыйын джерле бла къоркъмай келгенине къууанган да этеди. Джашчыкъ, уллу къарнашын эслегенлей, аллына чабыб барыб, бойнундан къучакълайды. Ол да эркелетеди, ийнакълайды. Алай болса да, сабийни халы къалгъан кюнледен тюрлюрекча кѳрюнуб кѳзюне, бир хал пар сорайым,деб тебрегенлей, ол кеси:

– Сен мени бла былай бир олтур, – деди. Бу да, аууб тургъан бир терекни юсюне олтуруб, сабийни да тобукъларына чѳкдюрюб, не дейсе, дегенча аны бетине къарады. – Анам бла ол эрши киши кѳб сѳлешдиле. Мен джукълайма, деб тура эдиле. Мен а джукъламай эдим. Ала мени джукъ билмегеннге санайдыла. Мен...

– Сора уа? – деб къайгъылы сорду уллу къарнаш.

– Былай оноу этдиле: сеннге деб бир алаамат татлы хант этерикдиле. Ичине адам дженгил ѳлюрча

ёлур от атарыкъдыла. Энди этиб бошагъан болур-ла. Сеннге ашатырыкъдыла аны. Анам тепсиге салыр, сен, ашамай, бир кесекни ары-бери эте тур, булджу. Мен, ойнагъан кибик эте барыб, гулоч таягъымы учун илиндириб, аны төгерме. Анам, меннге урушуб, тюерге чабар, сен мени анама тюйдюрме...

Арбазгъа атлагъанлай огъуна, къаланы ичинде не эсе да бир аламат хант этиле тургъаны эшикте да ийисинден билине эди. Джаш киргенлей, анасы, къучакълаб, ийнакълаб, тыш кийимлерин алыб, къол-бет джуудурду. Сора:

– Балам, мен сеннге деб бир дамлы хант этгенме, – деди. – Аны бир ашаб кёр.

Бу тепсини къатына олтургъанлай, чын табакъ бла хантны келтириб аллына салды. Кеси да туура сына олтурду. Джаш, бир солуу алайым.. асыры узакъгъа кетиб къалгъан эдим... бир бек арыгъанма, дегенча сёзлени тизе тургъан кёзюде сабий, таягъы бла ойнай, алайгъа джууукълашады. Эслеменгенча этиб, таягъыны къыйыры бла табакъдагъын төгюб къояды. Анасы, урушуб, тюерге чабады.

– Къой, анам, къыйналма, аны бла да кюрешме, – деди джаш. Аамбла да, бюрсюкюн да юйдеме, энтда этерсе татлы хантла.

Алай а анасы кёлюн басыб къоялмады:

– Итден башхасы болмагъан ит, ит кибик этерик эдинг ансы, игими этерик эдинг! – деб айталгъанын айтыб, дагъыда тюерге чабды.

– Анам, бир тохта,.. – дей, къарнашчыгъын къоруулады уллу. – Быллайла этме бу бош зат ючюн. Кесинги да, бизни да бу къычырыгъын бла неге къыйнайса...

Джаш, энтда болумгъа бир къарайым, деб андан тереннге кирмеди. Хар не алгъынча къалды. Алай а

туугъан джаш, сабий бир затланы къатышдырады, неда тюшюнде кѳргенди, деген оюмда.

Дагъыда бѳлек заман ѳтеди. Гитче къарнашчыкъ уллу къарнашыны аллына бара, ол да, эркелетиб, имбашына миндире, ойнай турадыла. Бир кюн уугъа айлана баргъан джеринде тамам къаты терекге тюртюлюб, аны бир тюрлю ѳсген бутагъын къылычы бла кючден кесиб алыб, бир солугъан кѳзююнде гулоч таякъчыкъ этеди джашчыкъны къууандырыргъа деб. Аллына чабыб келгенинде, анга береди. Ол керти да бек къууанады. Хаман аны биргесине джюрютюб да турады.

Бир кюн а уллу къарнашына тюберге ашыгъыб, ол келир замандан алгъаракъ къаладан чыгъыб къалыб, джол бла узакъ кетеди. “Былай келмеучен эди да”, – деб айюден туугъан джаш, муну эслегенинде, сейирсиннген да этеди, къоркъуулу, къыйын джерле бла къоркъмай келгенине къууаннган да этеди. Джашчыкъ, уллу къарнашын эслегенлей, аллына чабыб барыб, бойнундан къучакълайды. Ол да эркелетеди, ийнакълайды. Алай болса да, сабийни халы къалгъан кюнледен тюрлюрекча кѳрюнюб кѳзюне, бир халпар сорайым, деб тебрегенлей, ол кеси:

– Сен мени бла былай бир олтур, – деди. Бу да, аууб тургъан бир терекни юсюне олтуруб, сабийни да тобукъларына чѳкдюрюб, не дейсе, дегенча аны бетине къарады. – Анам бла ол эрши киши кѳб сѳлешдиле. Мен джукълайма, деб тура эдиле. Мен а джукъламай эдим. Ала мени джукъ билмегеннге санайдыла. Мен...

– Сора уа? – деб къайгъылы сорду уллу къарнаш.

– Былай оноу этдиле: сеннге деб бир алапат татлы хант этерикдиле. Ичине адам дженгил ѳлюрча

ёлжур от атарыкъдыла. Энди этиб бошагъан болурла. Сеннге ашатырыкъдыла аны. Анам тепсиге салыр, сен, ашамай, бир кесекни ары-бери эте тур, булджу. Мен, ойнагъан кибик эте барыб, гулоч таягъымы учун илиндириб, аны төгерме. Анам, меннге урушуб, тюерге чабар, сен мени анама туюджурме...

Арбазгъа атлагъанлай огъуна, къаланы ичинде не эсе да бир алапат хант этиле тургъаны эшикте да ийисинден билине эди. Джаш киргенлей, анасы, къучакълаб, ийнакълаб, тыш кийимлерин алыб, къол-бет джуудурду. Сора:

– Балам, мен сеннге деб бир дамлы хант этгенме, – деди. – Аны бир ашаб кёр.

Бу тепсини къатына олтургъанлай, чын табакъ бла хантны келтириб аллына салды. Кеси да туура-сына олтурду. Джаш, бир солуу алайым.. асыры узакъгъа кетиб къалгъан эдим... бир бек арыгъанма, дегенча сёзлени тизе тургъан кёзюуде сабий, таягъы бла ойнай, алайгъа джууукълашады. Эслеменгенча этиб, таягъыны къыйыры бла табакъдагъын төгюб къояды. Анасы, урушуб, тюерге чабады.

– Къой, анам, къыйналма, аны бла да кюерешме, – деди джаш. Аамбла да, бюрсюкюн да юйдеме, энтда этерсе татлы хантла.

Алай а анасы кёлюн басыб къоялмады:

– Итден башхасы болмагъан ит, ит кибик этерик эдинг ансы, игими этерик эдинг! – деб айталгъанын айтыб, дагъыда тюерге чабды.

– Анам, бир тохта,.. – дей, къарнашчыгъын къоруулады уллу. – Быллайла этме бу бош зат ючюн. Кесинги да, бизни да бу къычырыгъынг бла неге къыйнайса...

Джаш, энтда болумгъа бир къарайым, деб андан тереннге кирмеди. Хар не алгъынча къалды. Алай а

кёбге бармады ол халда джашаулары. Биягы джашчыкъ, бир кюн къарнашына иги узакъда тюбеб, анга айтыры болгъанын билдирди. Джол джанында бир ариу къырдышха олтурдула.

– Энди айт хапарынгы, – деди уллу къарнаш.

– Анам бла ол эрши зат, къаланы бёлүмлерине айланыб, кюбюрледен бир ариу джумушакъ сахтиян джурунланы алыб, сени юсюнге тар боллукъ кийимле тикгендиле, – деб башлады джашчыкъ хапарын. – Уллу къазан бла бир тары бюртюкню да хазырлагъандыла. Сен келгенлей, анам татлы хантла салыб тойдурлукъду да, сахтиян кийимлени кийдириб кёрюрге излериқди. Сен тар болгъанларын айтханлай, ол эрши, чартлаб чыгыб сени бла бууушурукъду. Сиз алай буууша тургъанлай, ол эрши: “Ой, аман къатын!” – дерикди. Ол алай айтханлай, анам сени аякъ тюбюнге тары бюртюклени къуярыкъды. Сен алада таярыкъса. Ол да сени тюбге урлукъду. Сора: “Ой марджа, къатын, дженгил!” – дерикди. Ол алай айтханлай, анам ол эршиге къаманы берлиқди. Эрши да, аны бла уруб, сени ёлтюрлюқдю...

– Хата джокъду, – деб джаш къарнашчыгыны башын сылады, кесине къысыб эркелетди.

Къалагъа келедиле. Анасы, къол-бет джуудуруб, татлы, дамлы хантланы тепсиге салыб, тойдурады джашын.

– Энди, джашым, сени къууандырайым, – дейди. – Бир алаамат сахтиян кийимле тикгенме. Кий да кёр! Къалай джарашханларына бир къарайыкъ. Дыккыракъ неда кенгирек эселе да, билмейме.

Джаш, юсюндегилени тешиб, аланы киеди.

– Анам, бек алаамат, бек ариу, алай а тарыракъдыла, – дейди джаш.

Ол алай айтханы бла эмегенни джетгени тенг бо-

лады. Экиси да бууушадыла. “Ой, аман къатын!” – дейди эмеген. Олсагъат анасы джашыны аякъларыны тюрюне тары бюртюклени къуяды. Была дагъыда иги кесекни джагъалашадыла. Аягъы тары бюртюкледе тай да, джыгъыл, тай да, джыгъыл, анча сайын ёрге къобаргъа кюреше, джаш бек арыйды. Эмеген да аны тюрбге басады. “Ой, къатын, дженгил!” – дейди эмеген. Айшахан, къаманы алыб, анга берирге излейди. “Анам, мен берейим! Мен берейим!” – деб гитче джашчыкъ анасын джунчутады. Сора, къаллайла эсе да, къаманы анасыны къолундан алыб, бери бурулуб, эмегенни сыртына къаманы басады. Эмеген хахайдан алады. Ол абзырагъан кёзюде джаш, аны кесини юсюнден ары аудуруб, ёрге турады. Къаманы эмегенни сыртындан алыб, дагъыда бир-эки кере аны бла уруб тындырады эмегенни. Гитчеси болушуб, аны ёлюсюн элтиб зиданнга быргъаб, къайда хабыр-чубурну, кирни юсюне атыб, басдырыб, эшигин да бегитиб, ызларына къайтханларында, аналары аууб тура эди. Этген аманлыгъына асыры ёкюннгенден ёлюб къалгъанын ангылайдыла джашлары. Аны да басдырадыла.

– Къарнашчыгъым! – дейди джаш гитчеге. – Энди экибиз да бу къыйынлыкълардан къутулдукъ. Аллах бизнича джашлагъа быллай къыйынлыкъла сынатмасын!

Джаш, къолун-бетин джуууб, тынчайыргъа олтурду. Къарнашчыгъы да къатына келиб олтурду. Бир-бирлерине кёл эте кёб турдула. Ол кюнден сора уллу уугъа айлана, гитче къалада джумушха къарай, ашарыкъ эте, ол келир заманда аллына бара, талай заман озду. Бир кюн джашчыкъ къарнашына:

– Биз, былай этиб турмай, бир келин алыргъа керекбиз, – дейди.

– Сен уллу болуб, бир къарыу алсанг, деб турама ансы, ол айтханынг тюздү, этерге керекбиз, – деб джууаб берди джаш.

– Мен кюч – къарыу алгъанма, мени ючюн джарсыма, – деди гитче. – Сен мени кьоюб къайры да бар, ишинги эт! Кюч-къарыу алгъаныма экили бола эсенг, мен былай сюелейим, сен кел да, мени бир тюрт.

Уллу къарнаш ол айтханча этеди. Аямай тюртюб кюрешеди, орнундан тебдиралмайды. Бу уа, эки гитче бармагъы бла аны эки кьолтургъундан алыб, ёрге кёлтюрюб, төгөрөк айландырыб, ызына, джерге, салады.

– Аперим къарнашчыгъыма, – деди джаш. – Энди кюч-къарыу алгъанынгы билдим. Мен къайры барсам да, къаллай бир турсам да, сеннге кьоркьуу джокьду. Этейим сен айтханны. Мени сауутуму-сабама джарашдырыб, артмакъларымы азыкьдан толтуруб, башха керек затланы да джыйыб, джолгъа хазырла. Ол бауда эки кьолан атны бирин джерле да, хар нени аны юсюне салыб джарашдыр, бегит.

Джашчыкь уллу къарнашы буюргъан затланы барын да дженгил тындырады. Андан сора экиси да къалада башха джумушлагъа къарайдыла. Кетер заманы джетеди уллуну. Ол къабакь эшикден чыкьганлай, къарнашчыгъы ызындан кыычырыб, тохтатады аны.

– Джолгъа атланнганны былай кыычырыб тохтатхан рыс болгъанын да билеме, бир затны айтыргъа унутуб кьойгъанма да,.. – деди джунчуб. – Анам бла ол эрши сёлешген сагъатларында арлакьда бёлмеде бир кюбюрню ичинде эки эмчек болгъаныны юсюнден айтханларын талай кере эштген эдим. Ала джолоучу джолда къалай болгъанын, мында адамлары не эте тургъанларын билдиредиле, дей эдиле.

Сабырчыкъ бол, алыб джетейим, – деб къалагъа чабыб кетеди. Аланы келтириб, бирин къарнашына береди.

– Была бла къалай билирге боллукъбуз бир-бирибизден хапар, – деб сорду джаш.

– Къарнашым, сен баргъан джеринге эмчекни сыкъсанг, мен къыйын болумгъа тюшген эсем, къан чыгъарыкъды, нем да иги эсе-сют. Мен да алай билликме сенден хапар. Дагъыда бир айтырым барды: ол эрши бла анамдан эштгениме кёре, джолда юч дуппургъа тюбериксе. Аланы биринде да тохтама. Сени тохтатыргъа аллынга бир ариу къыз чыгъарыкъды къолунда сахан табагъы бла, аны ичинде да бир бёреги. Мурукку этмей, озуб кетиб къал. Алайы иги джер болмагъанын айта эдиле ала... Хайда, ашхы джолгъа! – деб ашырды гитче уллуну.

Джаш бар да бар, бар да бар, ингирге бир дуппургъа джетеди. Бир ариу къыз аны аллына келеди. Къолунда сахан табагъы, ичинде да бёреги. Джашны сыйларгъа излегенин билдиреди. Алай а, къарнашчыгъыны айтханы эсине тюшюб, бу саханны къызны башына кийдиреди. Къыз хахай-туай этиб къачады. Бу да джолуна кетеди. Тохтамай, юч дуппурдан да ётеди.

Бар да бар, бар да бар, джолда бир ариу юйге джетгинчи барыб турады. Юйню терезесин джууа тургъан къызны кёрюб: “Ингир ашхы болсун!” – деб саламлашады. Къыз да джашха: “Ашхылыкъ кёрюгюз, джууукъ болугъуз!” – дейди. “Эгечим, джолоучума, бир суусаб берсегиз, бар эсе”, – дейди джаш.

Келтиреди. Джаш суусаб ичген сагъатда къыз, бир джанына буруларакъ болуб, арлакъда дуппургъа къарайды. Бу да алай этгенине эс бёледи.

– Эгечим, сен къайры эсе да сагъышлы къараб

турдунг мен суусаб ичиб бошагынчы, – дейди джаш. – Алай нек этгенинги ангыламадым.

– Къараб а неге къарайма, – дейди кыыз, энтда кёзюн дуппурдан алмай, – юч къарнашым да алайда джаула бла къазауат этгенли юч кюн болады. Ол къаугъа бюгюн бошалыргъа керек эди. Келмейдиле, не болуб тургъанларын билмейме...

Джаш кыызгъа суусабы ючюн, сау бол, дей, атын дуппур таба бурду. Ол джашланы дуппур джанында табады. Ала, къазауатда онгсуз болуб, солуу алыргъа олтуруб тура эдиле. “Мен сизни джауларыгъыз бла бир аякъ алышыб кёрейим”, – деб была бла кюрешгенлени бетджанлары таба атлайды. Бары да юрюлюб мынга чабадыла. Бу араларында къалыб кетеди. Алай болса да, төрт джанына айланыб къылычы бла сермей, аланы кырыб чыгъады. Къайтыб келиб, юч джашха: “Да, джашла, сизге игилик, меннге ашхылыкъ, энди кете барайым”, – деб тебрейди.

– Огъай, иги улан, алай боллукъ тюлдю, – дейдиле джашла. – Бизге бек болушдунг, Аллахдан къайтсын, бизден къайтмаса да, алай иерик тюлбюз. Къарангы болгъанды, бюгечени бизде къал, солу, эртденбла джолунга барырса.

Джашны юйге алыб келедиле. Къурманлыкъ этиб, аламат тепси къураб, джашла да, эгечлери да төгегегине айланыб сый бередиле. Кечени бир заманында къонакъ юйде орун салыб, тынчайыргъа ашырадыла. Эгечлери да бёлмесине кетгенинден сора, юч къарнаш оноу этедиле – бу джашны юйюрсюндюрювню юсюнден болады оноулары. Анга джангыз эгечлерин берирге барысы да разы боладыла.

Эртденбла джауладан сау-эсен къутулгъанларына энтда бир къурманлыкъ этедиле. Джашны да тургъузуб, къолун-бетин джуудуруб, къууанч тепсиде төр-

ге олтуртадыла. Джашла ушакъгъа къызадыла. Гитче къарнаш:

– Сени барыбыз да бек джаратханбыз, – дейди.
– Бизни таныгъанынг, билгенинг да болмагъанлай, джанынгы, къанынгы аямай бизни ючюн кюрешдинг. Ол игилигинги къалай къайтарыгъа билмейбиз. Огъай демей эсенг, сеннге джууукъ болургъа излейбиз. Джаныбызча кѳрген джангыз бир эгечибиз барды. Аны алыб, бир юй болсагъыз, разы эдик.

Джаш, бир кесек сагъыш этди да, разылыгъын билдирди. Къыз да быланы оноуларына огъай демеди. Тойларын этдиле. Кюеу бла эгечлерин баш юйге джарашдырдыла, къарнашла туб бѳлмеледе къалдыла. Алай джашай турдула. Бир джолда кече арасында кюеу бла келинин терезелеринден бир джарыкъ урады.

– Тоба-тоба, бу не затды, – деб сейирсинеди джаш. – Тейри эшик ачылды болурму?

– Огъай, тейри эшик тюлдю ол, – деб джууаб берди бийчеси. – Алай анда бир хауле къыз джашайды. Аны бир джаягъы айды, бир джаягъы кюндю. Ол эшикге чыкъса, кюнча да, айча да джарыкъ тиеди.

– Сейир-тамаша, – дейди джаш. – Мен ол не зат эсе да бир билиб келейим, – деб, къайынларына да джукъ билдирмей, атына миниб кетеди.

Джаш джолда бара тургъанлай, эмеген къыз, эшикге къараб, анасына бурулду:

– Анам, ким эсе да келе турады, – деди.

– Къызым, къалайгъа джетиб келеди?

– Алмалы къулакъгъа джетгенди.

– Алмаланы ашаймыды?

– Ашайды. Бишген-бишгенчигин сайлаб къаба келеди.

– Да сора къулакъны ахырына дери келсин, –

дейди анасы. Бир кесекден, – кызым, энтда бир кыарачы, кыалайгъа джетди?

– Кыара сууну кыатында келеди.

– Кыара сууну ичемиди?

– Ичеди.

– Кыалай ичеди?

– Ариу джерчигине кыараб, сюзюб ичеди, – деди кыыз. – Аны барын да нек сордунг?

– Да сора хата джокъду, ачырына келсин! – деди ана, кызыны сорууун эштмегенча этиб.

Бир кесек замандан атлы кыызгъа джетеди да:

– Кюн ашхы болсун, эгечим! – дейди.

– Ашхылыкъ кёрюгюз, келигиз, джууукъ болугъуз! – дейди кыыз.

Джашны атын бир джанына тагъадыла, кыыз аны юйге алыб киреди. Кирсе аллайгъа кирсин, юйню ичинде мангылайында да бир джангыз кёзю бла бир уллу кыарт эмеген кыатын олтуруб тура. Аны алай кёргенинде, джашны джюрегине кыоркыуу киреди. Кыыз, аны ангылаб, бу аны анасы болгъанын билдиреди, бош кыоркъма, дегенча да сездиреди. Алай а джаш кыорар кыайгыда:

– Амма, джолум узакъды, кыонакъ бола туругъа заман джокъду, кете барайым, – дейди.

– А, джаш, бизге келген тынчды, кетген кыыйынды, – дейди эмеген кыатын. – Андан эсе тартынмай кыатыма кел да, бир кесек олтур, селешейик.

Джаш алай кыатына баргъанлай, ол мазаллы зат аны лыкъ деб джутуб кыояды.

Джашны кыалада кыалгъан эмегенден туугъан кыарнашчыгъы, бу асыры кечикгенине кыайгылы болуб, кесинде кыойгъан ол эмчекни сыгъады. Кыан чыгъады. Аны алай кёргенлей, кыолан аджирге джер салыб, сауут-саба алыб, арткакъланы да азыкъдан

толтуруб, джолгъа чыгъыб къалады. Бар да бар, бар да бар, юч дуппургъа джетиб, алада тохтамай ётеди. Бир ариу юйге къарангы бола джетеди. Кече алайда къалыр акъылда ары бурулады. Аллына юч къарнаш чыгъадыла. “Къайда къалыб кетдинг, кюеу?” – деб атдан тюшюрөдиле, аджирни, элтиб, бауда тагъыб, аш саладыла. Эгечлерине да, иги къара, ач болур, деб къычыра, баш юйге ашырадыла. Ала экисини бир-бирлерине ушагъанларындан, атлары да бирча къоланла болгъанларындан аны танымай къойгъан эдиле. Эгечлери бир джукъ сезерик эсе да, сау-эсен къайтханына къууаннгандан, асыры сынаб да къарамайды. Ашай-иче, ушакъ эте, кече арасына дери олтурадыла. Ол кёзюуде терезеден бир ачы джарыкъ урады.

– Тоба-тоба, бу неди? – деб сорады тиширыудан.

– Да сен аны билирге кетген эдинг да, джетмейми къайтдың?

– Башха ишле бла булджуб, андан ары барыргъа эриниб, къайтыб къалгъан эдим, – дейди эмегенден туугъан джаш, бир затланы ангылай тебрегени себебли. – Хо, хо, мынга барыб къарамай болмазгъа тебрегенме, – деб чыгъыб кетеди.

Джолда бара сагъыш этиб, къарнашы бу ариу юйге келиб, ол къызны алыб, юч джаш бла да шох болуб джашаб тургъанын ангылайды. Артда бу джарыкъгъа эс бёлгенди. Не зат эсе да, бир кёрейим, деб джолгъа чыкъгъанды. Не болгъан эсе да, не джолда болгъанды, не да ол джарыкъ чыкъгъан джерде болгъанды. Бу ол оюмланы эте баргъан сагъатында биягъы эмеген къыз, эшикге чыгъыб:

– Анам, ким эсе да келе турады, – дегенди.

– Къызым, къалайгъа джетиб келеди?

– Алмалы кѳулакѳга джетгенди.

– Алмаланы ашаймыды?

– Ашайды. Булчукларына дери кемириб келеди.

– Кѳызым, таб айтмадың. – Аны ауазындан кѳоркѳаракѳ болѳаны таныла эди. – Кѳызым, энтда бир кѳара, кѳалайда келеди?

– Кѳара суугѳа джетеди. Хо, джетди.

– Сууну кѳалай ичеди?

– Сууну бошады, – дейди кѳыз. – Энди макѳаланы да ары-бери этиб, балчыкѳны да сюзюб иче турады...

– Кѳызым, эм табсызын а энди айтдың...

Ала ол халда сѳлеше турургѳа, джаш да джетеди.

– Эртден ашхы болсун, эгечим! – деб кѳызѳа салам береди.

– Ашхылыкѳ кѳрюгюз! Келигиз, юйге киригиз! – деб чакѳырады кѳыз да джашны.

Джаш, атындан тюшюб, атын кеси таѳыб, тѳегерегине сескекли кѳарады. Арлакѳда кѳарнашыны кѳолан аджирин эследи. Сауутун-сабасын да хазырлаб, акѳырын-акѳырын атлай, юйге кирди. Кирсе аллайѳа кирсин, мангылайында джангыз кѳзю джылтырай, бир мазаллы эмеген кѳарт кѳатын тѳрде олтуруб тура. Джаш юйню ичине да сынчыкѳлаб кѳарады. Былай деб ишекли болурча зат кѳрмеди. Кетер кѳан алѳанлай, бир кѳзлю эмеген кѳатын:

– Келген тынчды, кетген кѳыйынды, – деб, муну да джутуб иер акѳылда, аллына силкинди.

Алай а джаш андан дженгил аякѳлы болду. Эрлай кѳылычын алыб ургѳаны бла башын чортлатады. Анасыны ѳлгенин кѳрюб, кѳызы муну юсюне мыллык атыб, тюбге уругѳа излейди. Алай а эме-

генден туугъан джашха джукъ эталмайды. Джаш аны дженгил огъуна къолларын, аякъларын байлайды джыджым бла.

Къарнашын джангыз кёз ашагъанына ишексиз болуб, эмеген къатынны ары да, бери да айландырыб, джарыб кюрешди къамасы бла. Табмады къарнашын. Арыгъан да этиб, не этерге да билмей, шиндикге олтурду. Ол кёзюучюкде бир къанатлыны джырлагъан тауушу эштилди. “Джик-джик, гитче джик, гитче джикде - балачыкъ”, – деб къайтарыб-къайтарыб джырлаб турду къанатлы.

“Мен муну джиклерине къарамагъан эдим, къанатлы бир джукъ билиб айта болурму”, – деб джаш ашыгъыш ёрге турду. Аякъ джиклерин джарды эмеген къатынны. Алада джукъ джокъ. Онг къолуну джиклеринде да табмады. Сол къолуна кёчдю. Джиклени сындыра, джара келсе, эм гитче бармагъыны джикчигинде къарнашы татлы джукълаб тура. Джарыкъ ургъанлай, эрлай уяныб, секириб туруб, къарнашчыгын къучакълады, ийнакълады. Была алай эте тургъан заманда эмеген къыз сарнаб джылай эди:

– Ой, анам, мени къоюб нек кетдинг?! – дей эди ол. Кесини да бир джаягъы ай, бир джаягъы кюн. – Мен энди къалай джашарыкъма? Къалай этерикме! – алай сарнай келиб, былагъа бурулду да, эмегенден туугъан джашха, – мени да ёлтюр! – деб тиледи.

Гитче къарнаш кёб сагъыш этди. Уллу къарнашы бла оноулашды. Сора къызгъа:

– Мен да эмегенден туугъан джашма, – деди. – Сен да эмеген къыз, меннге кел, бир юй болайыкъ!

Ол да огъай демеди. Хар нени джыйыб, джолгъа хазырландыла. Къарнашла къолан атларына миндиле. Джюкню ауурун уллу къарнашны атына салдыла.

Гитче кесини арт джанына эмеген кызыны миндирди.
Юч кърнашны юйюне джетдиле. Алагъа хапарны
болгъаныча айтдыла. Тойну-оюнну аллын алайда
башладыла. Бары да джашланы къалаларына джол
алдыла. Юч кърнаш бу экисини кыуанчларын этген-
ден сора юлерине кетдиле. Эки юйдеги уа къалада
къалдыла. Энтда алайда джашайдыла, дейдиле.

Аны кърмегенибизча, инджиу кърмейик барыбыз
да.

БАШЛАРЫ

Ал сёзю орнуна	3
--------------------------	---

БИРИНЧИ БЁЛЮМ	11
--------------------------------	-----------

Ана нюрю	12
Халкъымы адетлери	15
Тохтаусузду заман	18
Эсгериу	20
Урунуу маъанасы	22
Сюеме	24
Таулу джуртума	27
Элим	30
Анам	31
Хансла шыбырдайдыла	34
Джаз келди	36
Шам Теберди	38
Архыз эл	40
Къыргъызстанда джашагъан адамларыбызгъа	42
Чолпаным	44
Сингиб кетермек таулагъа	45
Элимде кыш эртден	46
Сабийлик	49
Кавказы булбулу	55
“Таулу юй”	57
Уллу джетишим	59
Бачиланы Борисни юбилейине	61
Татлы тилли	63
Сабийлени анасына	64

Сабийлени сагъышы	66
Эгечиме	68
Тенгими туугъан кюню	72
Джукъла къойнумда	74
Къызчыгъым Аминатха	76
Джангы джылгъа алгъыш	78
Ауушда	80
Мени сагъышларым	83
Ичкичини шышагъа айтханы	85
Ангыламай барама	88
Бир юдегибиз	91
Баш къууанчым	94

ЭКИНЧИ БЁЛЮМ 97

Кеси бир къарнаш, сакъалы минг къарыш	98
Нарт Сосуркъа бла Генджаланы Гемуда	118
Иги тиширыуну джашауунга тиле	140
Къара къуш	148
Бокъбашчыкъ	181
Айю урлагъан Айшахан	195

АДЖИЕВ Солтан Хасанович.

Голос сердца.

(На карачаевском языке).

Редактор Б.Д. Аппаев.

Корректор С.Дж. Баучиева.

Подписано в печать 16.04.03. Формат 84×108^{1/32}.
Бумага офсетная № 1. Гарнитура Arial Cug. Печать офсетная.
Усл. печ. л. 11.76. Тираж 500. Заказ 496.

Отпечатано с готового оригинал-макета на Федеральном
государственном унитарном предприятии
«Издательско-полиграфическая фирма «Ставрополье»,
355000, г. Ставрополь, ул. Спартака, 8.